

दोन शब्द

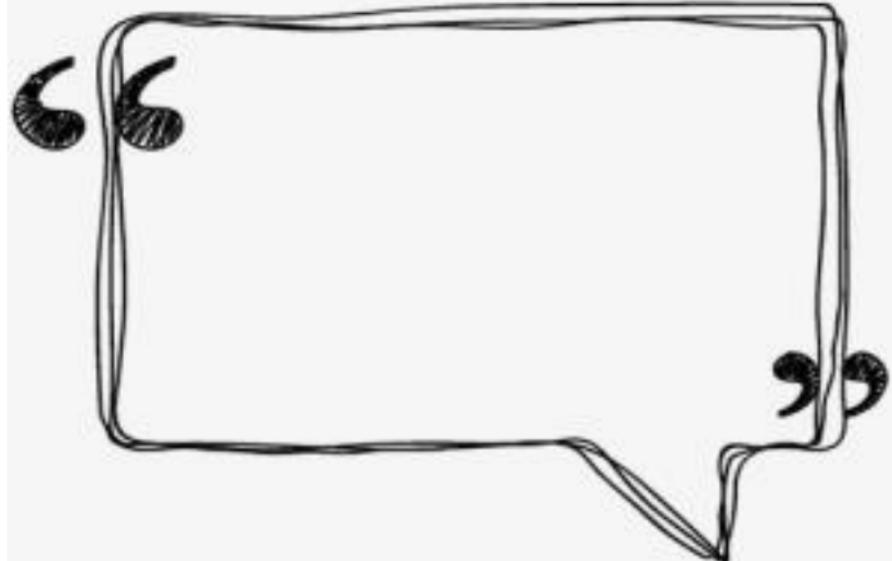
दे. भ. बैरिस्टर बाबासाहेब जयकर यांनी व इतर विद्वानांनी वाखाणलेले “हिंदुसमाज आणि पतित ख्रियाची सुधारणा” हें माझे पुस्तक लक्षात घेऊन, या विषयावर नाटक लिहिण्याला माझे दिल्डार मित्र ‘प्रवोधन’कार श्री. के. सी. ठाकरे यांनी मला सूचना केली नसती, तर आजचा हा योग्योग कदाचित् येता ना; इतके सागितले इहणजे श्री. ठाकरे यांच्या कृणांतून मार्झी मोकळीक होईल. चार वर्षांपूर्वीच हें नाटक रसिकांपुढे आले असते, पण मराठी रंगभूमीवर आलेला प्रहदशेचा फेरा त्यालाहि बाधला ! अशाहि परिस्थिरतीतून हें नाटक प्रयोगक्षणाने व पुस्तक रूपाने आज रसिकांपुढे आले ही समाधानाची गोष्ट होय. प्रस्तुत विषयाच्या अधिक खोलांत न शिरतां, माझ्या या कृतीबद्दल बरे किंवा वाईट मत बनविण्याचे मी रसिकांवरच सोपवितो; त्यांचा निर्णय हीच माझ्या श्रमांची फलश्रुति.

चित्तरंजन नाट्य समाजाचीं चालक मंडळी श्री. विनायक-राव झावबा, श्री. विठोबा झावबा, श्री. मोरेश्वर मानकर, श्री. यशवंतराव जयकर, श्री. पांडोबा विजयकर, श्री. चंद्र-सेन नवलकर व श्री. शंकरराव चव्हाण यांनी माझ्याबद्दलचा अभिमान व्यक्त करून नाटक रंगभूमीवर अणण्याचा जो दिल्डारफ्सा दाखविला, त्याबद्दल त्यांचे आभार मानवे तितके थोडेच दोतील. श्री. विठोबा झावबा यांनी नाट्यप्रयोगाच्या दृष्टीने गेल्या चार वर्षांत वैलोचेळी ज्या कांही सूचना केल्या व नाटक बसविण्याच्या शाबदीत जे श्रम घेतले, त्याबद्दल त्यांचा मी फार फार आभारी आहे. माझे साहित्यिक मित्र व सं. ‘कांचेचे घर’ या नाटिकेचे कर्ते श्री. सुंदर मानकर यांनी माझ्या अनेक अडचणी लक्षात घेऊन नाटकांतील वरीचर्शी पॅडे रचून दिस्याबद्दल त्यांचे आभार मानणे शब्दातीत आहे.

प्रस्तुत पुस्तक वेळेवर प्रसिद्ध व्हावें, म्हणून विजयानंद प्रेसचे मालक
श्री. गोविंदराव चेऊलकर, रेक्स स्टुडिओंचे श्री. राजायक्ष व
यशवंत आर्ट ब्यूरोचे श्री. मातोंडकर या माझ्या मित्रमंडळींनीं जी
कळकळ दाखविली तीवळ त्याचाहि मी अत्यंत आभारी आहें.

२१—डा. गांवेदवी रोड,
सुंबर्ह नं. ७.
ता. ६ सप्टेंबर १९३७.

} सर्वांचा नम्र,
विनायक आत्माराम पाठारे.

SHOES
415

REGD

KIWI

FOOT-WEAR.

KHOKHAR & SONS,

Shoes, slippers, Fancy chapples & Leather
goods Merchants.

203-205, Suratwalla Building,
GIRGAUM, BOMBAY. 4.

रंगभूमीवर

व रेडिओवर

गाजलेली

वैवाहिक जीवन आणि घटस्फोट

या प्रश्नांचा विचार करायला लावणारी

याच लेखकाची

संगीत नाटिका

दत्तक-सून

बॉम्बे बुकडेपोर्ट मिळेल.

किंमत ४ आणे

श्री. विनायक आत्माराम पाठारे यांचा
गेल्या १९ वर्षांतील वाडमय-संसार.

विवाहविधीची कुतरओढ				
पितृपक्षांतील पितरांचे पिण्ड				
शंखध्वनि अर्थात् सम्पादकाचा महिमा				
हिन्दुसमाज आणि पतित खियांची सुधारणा				
मेलेल्या नाटककारांचे जिवन्त नाटक			विनोदी संवाद	
रंगभूमीवरील व्यासपाठ				
कै. आ. मो. पाठारे (सं. 'संभाजी' कर्ते) यांचे चरित्र				
सं. कलावन्तीण			सामाजिक नाटक	
सं. वा: रे भीयुत			" "	
सं. पांढरपेशा			" "	
सं. दत्तक-सून			" "	
सं. शहाण्यांचा बाजार			" "	
सं. नको तें लळ			" "	
सं. स्वर्गारोहण			पौराणिक,,	
वृद्धा नारी पतिघता !			शब्द-चित्र-मंजूषा	
उद्यांचा महाराष्ट्रः जिता की मेलेला ?				
रांगती लेखणी			किरकोळ लेखसंग्रह	
खरा हिन्दु			दोन संस्कृतीचा समन्वय	

(*In Preparation*)

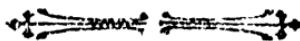
**PROSTITUTES : THEIR GENUINE PURITY
& PRESENT LIFE.**

MISSION OF OUR SAINTS: Few snap-shots of their teachings
with a stand-point of a Universal Religion (Vishwa-Dharma.)

ECLIPSE OF “-” ISMS ”OVER INDIA: A rational torch
through the mazes of Indian cults and sects.

पत्ता:—२१-डी, गांवदेवी रोड, मुंबई. म. ७.

चित्तरंजन नाट्य समाज

या संस्थेने या नाटकाचा प्रथम प्रयोग सुप्रसिद्ध अँडव्होकेट श्री. सुशिल श्रीनिवास कवळेकर एम. ए., एल. एल. बी. याच्या अध्यक्षतेखाली अँटरोड वॉम्बे थिएट्रांत सोमवार ता. ६ सप्टेंबर १९३७ रोजी दिवसा केला त्यावेळी ज्या नटांनी भूमिका केल्या त्यांची नांवे साभार नमृद करण्यास आनंद वाढतो.

खांसाहेब—श्री. कार्णिराम गांधी

सतीशी—श्री. तुनिलाल धुरंधर

सुंदरराव—श्री. विठोवा झाववा

शीरंग वेरेकर—श्री. शंकरराव खातू

माधवराव—श्री. मोरेश्वर कोठार

रमाकांत—श्री. यशवंत जयकर

कांतीलाल—श्री. शरथंद्र पोवळे

हिरालाल—श्री. मोरेश्वर मानकर

कृष्णा कवळेकर—श्री. चंद्रसेन नवलकर

वत्सला वेरेकर—श्री. नारायण मानकर

सुशिला वेरेकर—श्री. वसंत मोहिले

नीरा नानोडकर—श्री. पांडुरंग विजयकर

यमुनावाई—श्री. गोपाळ फाटक

रामराय म्हापसेकर, घंट्रकांत, वसंत }
विश्वनाथ, पारशी, वगैरे. }

पेटीवाले—श्री. आत्माराम म्हापसेकर

तघलजी—श्री. आत्माराम वेलीगळकर

मॅनेजर—श्री. शंकरराव चव्हाण.

॥ ॐ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

कलावन्तीण

अंक पहिला

प्रवेश १ ला

[स्थळः—वत्सलेचं घर. वस्तादजी व तवलजी हृत्यारं लावीत आहेत; वत्सला प्रवेश करते. गाणे संपतें तों नीरा येते.]

वत्सला—अब—ब—व ! कुठं ग तुझा पत्ता सायविणी ? कशी आहं तुझी खबरबात ?

नीरा—बरी आंह साधारण.

वत्सला—बाकी चाललंय कसं काय ?

नीरा—चाललंय असंच. खरं म्हणशील तर तसा कोणाचा कायम आधार नाहीं. आणि रोजचा खर्च थांबतो थोडाच ?

वत्सला—तसं कोणी नाहीं कां अजून तुला ?

नीरा—अग सगळ्या वांयावरच्या वराती ! खुशालचंदाचा सगळा बाजार ! नरं वळखीचं तसं कोणी आलं तर दिडकीची कमाई नाहीं. वाता शेकळ्याच्या नि हजाराच्या. अशा स्थितीत आमच्या सारख्यांना दिवस

काढायचे आहेत. बेळच, बाई, मोठी चमत्कारीक आली आहे. आपली पहिली स्थिति कांहीं तरी बरी होती; पण आतां मात्र रस्त्यावर पडण्याची बेळ आली आहे.

बत्सला—हो ग, असंच झालं आहे चारीकडे. भल्याबुन्याची एकाच परीनं वाट लागत चालली आहे आज.

नीरा—अग पण सुशीला नाहीं कुठं दिसत ती ?

बत्सला—खरंच सांगू नीरा, मला तर कंटाळा आला आहे त्या कार-टीचा. आजकाल ती फारच मस्तवाल बनली आहे. आणि या सगळ्या गोष्ठीला कारण म्हणशील तर आमचा श्रीरंग. आमच्या घरांत शिक्षणाचं वारं खेळू लागले खरं, पण त्या वरोवरच मला माती खायला लावणारी अवदसाहि शिरूं लागली आहे घरांत. श्रीरंगाचा दोस्तदार तो सतीश—

नीरा—बरं, त्याचं काय झालं ?

बत्सला—तसं नाहीं कांहीं विशेष. पण सांगायची गोष्ठ म्हणजे अशी, कीं बारान् बारा चोवीस तास असतो तो इथं पडले ला. खरं म्हणशील तर हा चांगल्या गृहस्थाचा मुलगा. बोल्दूनचालून नायकिंयांचे घर हे. बरी वाईट माणसं येणार आमच्याकड. यानं नको का थोडा तरी दूरवर विचार करायला ?

नीरा—बत्सल्या, अलीकडे मी आपली पहातें, ही शिकलींसवरलेली तरणीताठी मुळं थोड्याशा ओळखीचा फायदा घेऊन, आमच्याकड आपली सारखी ये जा करू लागतात. देणं नास्ती घेणं नास्ती. भल्या वेळीं येऊन तासन् तास खुच्या अडवून वसतात; कुणी पाहिलं, तर त्याला खरोखर असं वाटेल, कीं हे जसे कांहीं आमचे पोशिदे शेठच. शरम देखील वाटत नाहीं पाढ्यपडलेल्यांना !

बत्सला—पण नीरा, तू म्हणतेस तसा नाहीं बरं तो सतीश. गुणानीं चांगला आहे. विचारीहि आहे. चार पांच वर्स झालीं त्याचा आमचा परिचय होऊन; पण त्याचं उरफाटं वर्तन नाहीं, कीं वाईटसाईट बोलणं नाहीं. आणि तसं म्हणशील तर मला तो चांगला मान देतो.

नीरा:—पण त्याला स्वतःला नोकरीधंशाचा आधार नको ?

वत्सला:—तो स्वतः हुशार आहे; कुठंहि मिळेल त्याला चांगली नोकरी. नाहीं तरी त्याचं घरचं उत्पन्न कांहीं कमी नाहीं. पण अलिकडे सुशिलेची नि त्याची घसण बरीच वाढली आहे. त्यांचे सगळे ढंग घरीं-दारीं चालू आहेत. आपला धंदा कलवंतपणाचा. हिचे असले प्रकार कोणी पाहिले तर या भवानीला रस्त्यांतला भिकारी देखील पुसायचा नाहीं. आपल्या धयांत पाऊल टाकण्याचं आंतां हिचं वय.

नीरा:—पण काय गे, ती लगीन कां करणार आहे त्याच्यावरोबर ?

वत्सला:—अग पण असं बघ, कीं तो चागल्या कुटुंबांतला मुलगा; नायकिणीच्या मुलीबरोबर लगीन करणं त्याला साधेल तरी कां ? अग, अंगांत तरुणपणाचा जोर आहे. तोपर्यंत वाटेल तें मनोराज्य करील. हिच्या पदरांत दोन अक्षरं पडलीं आहेत, तेव्हां तिला वाटतं घ्यावं आपण गरति. त्यानं हिला लग्नाचं वचन देणं हा काय पोरखेळ कां आहे ? तरुणपणाचा मतलब साधण्यापुरता हिला देन दिवस थापा देईल, गोड गोड वचनं देईल, शपथा घेईल, आणि हौस पुरवून शेवटीं आपलं तोंड कायमचं काळं करील ! आपल्या गोमंतक मराठा समाजांत अलिकडे लग्नाचीं वावटळ उटली आहे ना, तिचा हा सारा परिणाम !

नीरा:—वत्सल्या, नीट विचार करून कांहीं वळलं तर बघ. सुशिला कांहीं गाणंबिणं शिकते आतां ?

वत्सला:—गाणं ?—सगळं झालं पुरं ! माझ्यावरोबर वस्ताद्जीकडे चार दिवस जेमतेम बसली; आणि पुढं तालमीच्या वेळेवर बाहेरच जाऊं लागली. तिला गाणंबिणं कांहीं नको. सतिशावरोबर बाहेर फिरण, नाटक सिनेमाला जाणं आणि घरांत असली, तर बुलबुलतंग वाजवण हेच तिला पसंत. मनांत येईल तसं वागते. पहाते आणखी थोडे दिवस वाट; नाहींतर तिला गांवचाच रस्ता धरायला सांगते; मी तरी किती सांभाळूं यांना आतां ?

नीरा:—माझं कसं झालं तें ठाऊक नाहीं तुला ? त्या मेल्या कथ्थकानं दोन तीन नाचाचे तोडे व चार पांच हुंबऱ्या शिकवून जो गेला गांवाला, तो मेला वेपत्ता !

बत्सला:—अग पण कलवंतपणाचा आपला जन्माचा धंदा. शेटींच्या दोन पैशावर आपला संसार चालणार; आज जगाची स्थिति बदलल्यामुळे त्या लोकांचे व्यापारधंदे नीट चालत नाहीत; आणि त्यामुळे आपल्यासारख्यांना होणारी दोन पैशांची प्रासीहि मंदावली. जवळ विद्या असली, तर पोट भरण्याला कांहीं आधार तरी होईल. नीरा, दुसरी गोष्ट सांगायला हरकत नाहीं. पांच सहा महिने झाले; त्या कांतीलालचा इकडे पत्ताच नाहीं.

नीरा—अग सांगतेस तरी काय हे ? त्यानं तुला सात आठ वर्षे ठेवली होती ना ग ? तो मनुष चांगला असून अस कसं झालं हे ?

बत्सला:—अग तो सज्जन खरा; पण अलिकडे आठ आठ, बारा बारा दिवस त्यांचे इकडं येणंच नाहीं. वरं, कायमचा सोडून जाता, तर दुसरा मार्ग तरी बघतां आला असता.

नीरा:—अग खरं म्हणशील तर आतांचे हे शेटीच असे लबाड झाले आहेत. दोन चार दिवस रुबाबानं येतील; मिठास भाषेंत पगाराच्या गोष्टी करतील; श्रीमंती दाखवायाची म्हणून नुसती पानाची पट्टी खाऊन आंगावर पांच दहांची नोट केकतील; ‘अमक्या नायकिणीला मी अमुक वर्से ठेवली नि तमकीला मी तसा पगार दिला’, अशा वाता मारून, आमच्यावर छाप वसावी म्हणून, गळीपुच्चींतल्या दोन चार जणींच्या मोळ्या वळवी सांगतील. पगार देण्याच्या थापा देऊन जातील ते पुन्हां दिसायचे नाहींत मेले.

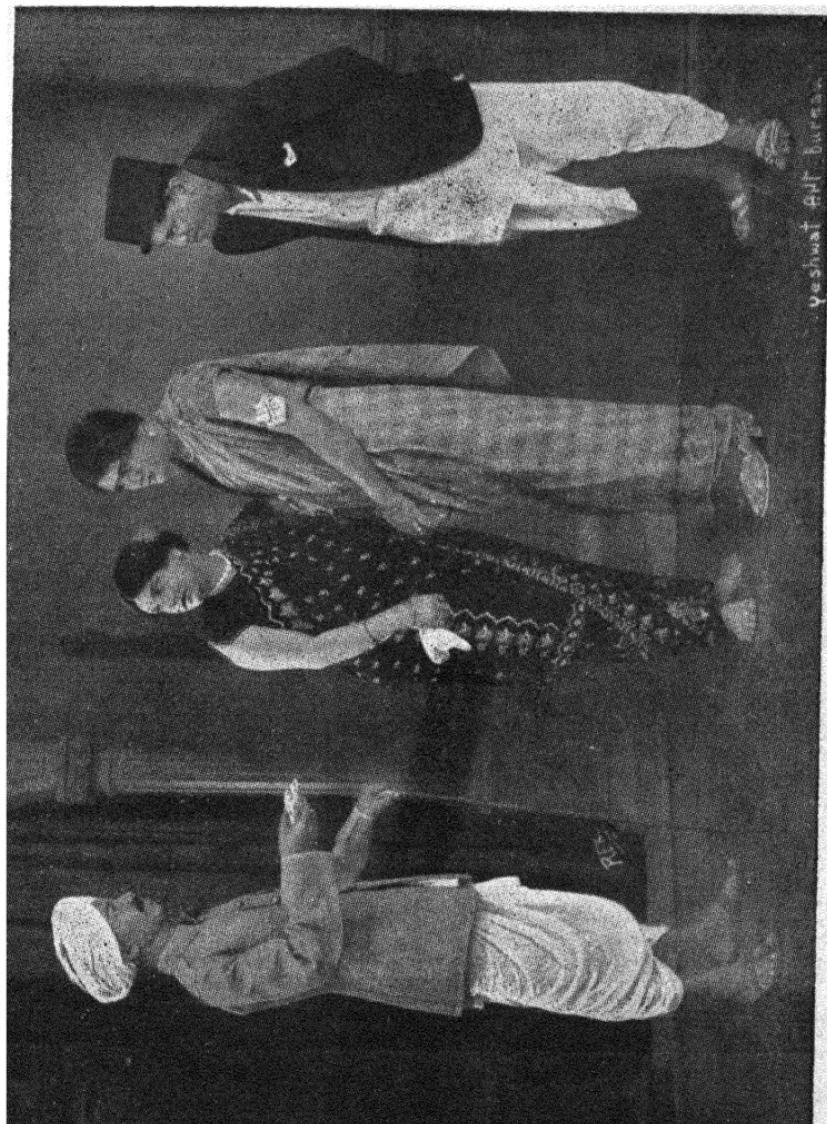
बत्सला:—अग मी त्याला रोकडं सांगितल्या दिवसापासून माझ्याकडं येण्याचा तो बंदच झाला.

नीरा:—पण त्या दिवशी मी मोगा मालपेकरणीकडं गेली होती, त्यावेळी तिच्याकडं त्याला नि त्याच्या एका दोस्तदाराला पाहिलं मी.

बत्सला:—खरं म्हणशील तर त्याची आतां मला आशाच राहिली नाहीं तो आतां अराच घरोवर भटकत राहणार !

(प. ५)

रामरायः—चेडवा, केन्नच्यान् यादव ना माका। महालक्ष्मीचो प्रसाद हो.

नीरा—बरं, श्रीरांगाला कांहीं नोकरीविकरी ?

वत्सला—छे; अजून काहीच नाहीं.

(कृष्णा येतो.)

कृष्णा—बायजी गो, म्हापशालो रामराय येयलो.

(रामराय प्रवेश करतो.)

वत्सला—वस मेरे, गांवसून कधीं आलस तू ?

रामरायः—पैर.

वत्सलाः—कोणाकडे उत्तरलास ?

रामः—वेलिंगकरांकडे.

वत्सलाः—तूं एकटाच आलास मेरे ?

रामः—ना, व्हांगडा दत्तीक हाड़ला. ताची काथी सोय करून दोन अडीच मर्यान्यानीं बचन परत. हे पैलै वत्सल, तुज्याकडे माजी एक विनंती आसा.

वत्सलाः—कसली मेरे ?

रामः—जरा अपूरबायेच्या नात्यान् कोणी मिळाल्यार पैलै माज्यार तुजे अनंत उपकार जातले.

वत्सलाः—राममामा, तुला वेड लागलंय ! अरेया मुंबईत आमच्या धंद्याचे आतां चारी वाटांनी वारा वाजण्याची वेळ आली आहे.

रामः—तशें ना गो; हांव तुंज कानार घातलै.

वत्सलाः—राममामा, त्या वेलिंगकरांची बरीच वळख आहे. त्यांच्या त्या गोकुलीला सांग; ती करील कांहीं खटपट. दुसरी कळसली खबर ?

रामः—चेडवा, केन्नाच्यान् यादच ना माका. (खिशांतून पुडी काढतो.) महालक्ष्मीचो प्रसाद हो.

वत्सलाः—“आई श्रीमद्यालक्ष्मी, पाव गे तूं सायबिणी.” राममामा, कालविल नाहीं आलास ?

रामः—काल आमी ‘द्रौपदी’ सिनेमा पछैच्याक गेलों.

कृष्णः—अहा हा ! काय तो सिनेमा !

वत्सलाः—किंते ज्ञाले मरे ?

कृष्णः—बायजी गो, माका एक मोठीच गम्मत वाटता ती अशी, कीं ‘पंचकन्या’ पैकीं त्या एकत्था द्रौपदीला पांच नवरे कसे ग ?

रामः—ये कृष्णा, पुता अशें म्हणूं नये. तें सगळे देवांदिकान् केले मरे. अशें म्हणतां पाप लागतां पुता आपणाक !

नीरा:—राममामा, पाप कसले रे यांत ? कृष्णाली शंका अन् सवाल चूक मरे ? एकाच जन्मी पांच नवन्यावरोबर संसार करणारी द्रौपदी पातिव्रता, तर मग आम्ही कोण ?

रामः—अगो चेडवा, नायकीणी कलवतां—

नीरा:—मग जिचा एक शेठ सुटला, दुसरा केला तो सुटला, तिसरा—चवथा व पांचवाहि सुटला, त्या नायकीणीला समाजानं कमी समजावी ?

वत्सलाः—(हंसून) कसला ग हा वाद नीरा ? मला वाटते वेड लागलंय तुला. रे कृष्णा, तुला सांगितलेल्या कामाला जाऊन लवकर ये.

नीरा:—सांज ज्ञाली; जाते गे सायविणी.

वत्सलाः—आतां केन्ना येता मगो ?

नीरा:—येहैन दहा वारा दिसान्. येता गो वत्सल्या.

वत्सलाः—ये गो.

रामरायः—पुता, माकामुद्धां एक दोन ठिकाणीं काम आसा. हांव वैतां हां.

वत्सलाः—ये मरे. (रामराय जातो.) माझ्या आजच्या या स्थिरीत सुशिलेला तरी चांगली बुद्धि येती तर बरं नसंत कां ज्ञालं ? असो; त्या मंगेशालाच सारी काळजी; तोच दूर करील ती.

पद १

आस एक देवा । मावी काला । सौख्य-
संपदा दावा ॥४०॥ विमल चरणीं घनःश्यामा ।
पावन या करी बाला । सुखवाया दीना या ।
तारी सतत अवतारी ईशा ॥ १ ॥

प्रवैश २ रा

[स्थळः—रस्ता. श्रीरंग येतो.]

श्रीरंग—माझी सेकंड एल्‌एल्. बी. ची परीक्षा होऊन वकिलीची सनद केवळ घेईन असं मला झालं आहे. माझ्या वर्द्धणीच्या कमायीच्या पैशावर यापुढं जगण ही गोष्ट माझ्या मनाला अहोरात्र चोचते आहे. बाहिणीच्या देहविक्रयाच्या कमायीवर मी आपलं जीवन-यत्र चालूं ठेवणं हा चोख मार्ग म्हणतां येईल कां?—छतू. तत्त्वतः पहारा, आम्ही एकाच आईच्या पोटीं जन्मलां; एकाच ठिकाणी वाढलों, शिकलों; वत्सलेन आमचा सारा संसार चालवून माझ्या शिक्षणालाहि तिच्याच कंमायीची मदत झाली; असं असतां, लौकिकाच्या नि नीतीच्या भलत्याच कल्पना उरापोटाशीं बाळगून, मी स्वतःच्याच घराची निंदा करीत बसणं केवळाहि वरं नव्हे !

पद २

भूतकाला दृष्ण कां? । नियती लिहित
झालीं घटना दिसाव्या ॥४०॥ रुढी अंध सारी
झाली । गपली मजसी या समजा नच माना ॥१॥

(रामराय येतो.)

रामराय--कोण श्रीरंग ? खंय अशिल्हो इतको वेळ ? घरां तुजी वाट वगली खूप वेळ अन् वाहेर सरलों; किंदें कशें चला तुजें नोकरीधंयाचे ?

श्रीरंग--ठीक आहे. पण काय रे मामा, तुं असा मधेच कां वर आलास गांवाहून ?

राम--सध्यां येऊपाचो वेतच नाशिल्हो; पुण सोनु वायेली तब्येत गेलीं दोन वर्सी बरी ११ ना. घरांदराची वाट ती तशी लागली. माझेय हात पाय आतां चल ना. माझ्या डोळ्यांदेखत दत्तीची कांही सोय लागली म्हंजे मुंबईत बिन्हाड करून सोनूक हांगांच आणल्यार बरे पट्ट्ये. सध्यां तर माझो असो विचार ठरला. श्रीमहालक्ष्मी किंदें करीत ते खरे !

श्री०--वाः छान ! तुझा हा लान तर फारच उत्तम आहे. बिनधोक व राजरोसपणानं असले धंदे करायला आपणाला कसली आली आहे दरकत ? दत्तीबरोवर आणखी चारचौधी तरुण मुर्ली आणण्याचं तुं जरी पतकरलं असतंस, तरी या मुंबईच्या माकेंटांतून त्या मालाची उठावणी हां हां म्हणतां ज्ञाली असती ! शिवाय, निशाचरांना रासकीडा खेळायला गोव्याच्या गोपींचं इथं एक छोटसं वृंदावन थाटलं असतं !

राम--माझ्या सोन्या, हांव दत्तीची व्यवस्था लावूक आयला म्हणून दुसऱ्याचा दलालीचो धंदो पत्करला ? घरांदारांचे आणि शेतीवाडींचे तें तशें ज्ञालें म्हणून तर हो विचार केला.

श्रीरंगः--अरे मला ते सगळं ठाऊक आहे. तिकडल्या तुमच्या शेतवांच्यांना किंवा घरादारांना आगी लागल्या, ती ओस पडलीं, तरी तरण्याताच्या मुलीबाळींच्या जिवंत हुंड्या तुमच्या पाशवी तिजोऽयातून शावूत आहेत, तोंपर्यंत तुमच्या पोटापाण्याची, चैनीची किंवा आयुष्याच्या विम्याची काळजी करण्याचं तुम्हाला मुळींच कारण नाहीं.

रामः--श्रीरंगा, तुं ब१२ रो शिकिलो भुरगो, आणि तुं अशें उरफाटे उलयशाले अशी माका कल्पना नाशिली.

श्रीः—गोमंतकांतील महाजनांनी चालविलेली आमच्यावरील अरेरावी एक वेळ पुरवली; पण तुमच्यासारखे एकाच खाणीत पैदा झालेले उंदीर आपल्या आयावहिणीचं, भाच्या-लेकीचं रक्त शोपून, खांची हाडंहि पोखरण्याला टपलेले आहेत, तोंपर्यंत आमच्या भगिनींचा नरकभोग चुकणार नाहीं.

रामः—बाबा शहाण्या, तुझो जन्मसुद्धां खांच नरकांत झाला ! आजवर जिवंत राऊंक तुज्या शरीराचें झालेले उदरपोषण सुद्धां तुझ्या आयावहिणींच्या जोडीवर झालं हें तूं इतक्यांतच विसरलां दिसतां माकां. येसु फेसूची दोन अक्षरां पदरीं पट्टनोक्षणीं मोठो पंडितशिरोमणी झालौ घं ! रांडेच्या पुतान् वेदांताची आणि पंडितगिरीची असली ही फुशारकी केन्नाच मारूं नये समजलो ?

श्री०— अहो राजेश्री ! हे पहा, वेश्याकुलांतील जन्माच्या नि त्यामुळं उत्पन्न होणाऱ्या कमस्सलपणाच्या भीतीला बळी पडणारा मी नव्हे. कर्तवगारीनं लौकिक मिळविणाऱ्याच्या कुळांचीं मुळं शोधणाऱ्या शास्त्रज्ञांना आजकाल कवडीचीहि किंमत राहिली नाहीं. कुलीन—अकुलीन या भेदांकडं बारकाईनं लक्ष देण्याचा काल मागंच मरुन गेला. कुंतीपुत्र कर्ण यानं आपल्या कुलहिनतेचा कलंक स्वतःच्या कर्तृत्वानं सफाई धुवून टाकला कीं नाहीं ? अमुक ख्रिया किवा अमुक पुरुष अमक्या एका कुलांत जन्मले, एवढ्याच एका गोशीमुळं मार्मांजिक दर्जाच्या हृषीनं त्यांचा बाजारभाव ठरविण्यांत आल्यामुळं आमचा सारा हिन्दुसमाज आज मोडकळीस आला ! म्हणून म्हणतों, कीं उघडा, अजून तरी तुमचे ढोळे उघडा नि आपल्या अज्ञान मुलीबाळीचा उघडा बाजार मांडण्याचं तरी बंद करा; खांचा सुशिक्षित करून वैवाहिक जीवनाची दिशा दाखवा.

राम०— तुज्या त्या वत्सलेक शिकय आणि ताचें लगीन कर !

श्री०— तें माझं मी पहाण्याला समर्थ आहें. पण तुझ्यासारख्या पराप्रजीवीं प्राण्याला असले घंदे करण्यांत कांहींच शरम वाढूं नये ?

रामः—ये शिरी, याद दवर लजबिज काढशील तर ! तुझे शाणपाण तुजेंकडे आसुनी. तुज्या त्या वाहिणीच्या जोडीवर पोट भरून व विद्या शिकून जगाक उपदेश करपाचो संभावितपणा करीत राव जन्मभर. जा, जा आतां गपचीप. (जातो.)

श्री०—(हंसून)स्वारी तर खूपच संतापली ! आतां काय ? सान्या गांव-भर माझ्या नावाने शंख करू लागेल ! आमचे हे लोक मुंबईच्या बंदरांत उतरले, कीं गोव्यांतील व्यापाराच्या मोठमोठ्या गप्पा मारतात; पण यांचीं व्यापारीं कारस्थाने मात्र हीं अर्शीं !

पद ३

नीच हे, कंद-कंदन करत निरंजन हे
सुख-मंजक ! ॥४०॥ निघ अती ! देह
विकुन्नी, वाला विरहत जीवन धरी अजि काला ॥१॥
(घडयाळ पाहून) अरेच्या ! या गडबडींत ५-३० वाजूनहि गेले !
(घाईने जातो)

प्रवेश ३ रा

अळळळळळळ

[**स्थळः**—सुंदररावांचा दिवाणखाना. यमुना बसली आहे.]

यमुना:—मेलं डोकं कसं अगदीं फिरून गेलंय ! लग्नासंबंधीं सती-शाचे विचार काय आहेत ते तो एकदां स्पष्ट सांगता म्हणजे माझ्या मनाच्या हुरहूर तरा निघून जाती.

(रमाकांत येतो.)

रमाकांतः—काकी, सतीश आहे का घरांत ?

यमुः—आतांच कुठं बाहेर गेला,

रमा:—मी आलो होतो म्हणून सांगा त्याला.

यमुः:—मला कांहीं तुला सांगायचं आहे. थांबशील कां थोडा ?

रमा:—थांबेन कीं. काय म्हणता काकी ?

यमुः:—हें पहा, त्या रावसाहेबांच्या मुलीची पत्रिका येऊन जवळ जवळ दोन महिने झाले. मध्यंतरी त्यांच्याकडून चौकशी देखील झाली. सर्तीशाच्या हैत्य म्हणज्यावर अवलंबून राहिलं आहे सारं. पुढल्या महिन्यांत मुहूर्त आहेत; तेव्हां म्हणल्यें मोठ्या थाटान त्यांचं लगीन उरकतां येईल !

रमा—काकी, तुमचं सारं बोलणं आलं माझ्या ध्यानांत. लग्न व्हायचं आहे सर्तीशाचं; संसारहि थाटला जाणार आहे त्याचा; सांन्या त्याच्याच हिताच्या गोष्ठी होणार आहेत; असं असतां तुम्ही, त्याच्या आईबापांनी, त्याच्याबद्दल काळजी ध्यावीत हें योग्यच आहे. त्या रावसाहेबांची ती मुलगी—

यमुना—नाहीं कां येत त्याच्या पसंत ?

रमा.—छेः छेः; काकी, तसं नव्हे. भलताच सगज करून घेऊ नका. हें पहा, रावसाहेबांच घराणं कांही कमी योग्यतेचं नाहीं. रंगारूपानं, शिक्षणानं त्यांची ती मुलगी सर्तीशाला नापसंत होईल असंहि नव्हे. तिच्या बुद्धिमत्तेबद्दल माझी तर पुरी खात्री झाली आहे. कॉलेजांत डिवेटिंगच्या वेळी शंकाकुशंका काढून वादाला बसली, म्हणजे तिची ओघवती रसवंती पाहून सारे विद्यार्थीं पोष्टाच्या खांबाप्रमाणं आ ५ करून वसत ! मुलगी सगळ्या बाजुंनीं ठीक आहे; पण —

यमु०—पण—म्हणजे ? कांहीं भलतंच झालं होतं कीं काय तिचं ?

रमा:—आँ ! भलतंच कांहीं बोलूं नका काकी. कुणी तिसऱ्यानं असं हें ऐकलं, तर नसता दोष लागेल कीं त्या मुलीला ! हो,—पण काकी, तुमचा सर्तीश कांहीं सामान्य मुलगा नाहीं. त्याला सर्व कांहीं कळतं. पण आतांचा काळ बदलला आहे. आचार-विचार-स्वातंत्र्याच्या या काळांत आपली जन्माची जोडीदारीण पसंत करणं—नव्हे, ती शोधण—अन् ती

जिवाची ज्योत जागती ठेवण्याकरतां स्वतःच्या जिवाचा आटारेटा करणं, या आतांच्या आम्हा तरुणाला तुम्हीं नांवं ठेवलीत तरी बहु-जनसमाज मात्र खाच दिशेनं वहात चालला आहे. काकी, मला किनई नाटक रचतां येत असतं, तर त्यातलीं सारीं पात्रं अविवाहित अशीच भी दाखवलीं असतीं !

यसुः--म्हणजे असंच किनई, कीं आमच्या म्हणण्याप्रमाणं त्याला लगीन करायचं नाहीं ?

रमा--असंच नव्हे केवळ. पण एकदा तो म्हणत होता, कीं आबा-साहेब पेन्द्रानींत निघाले नाहींत तोंवर फिरून एकदां बी ए. ला बसेन. म्हणजे आणखी दीड दोन वर्षानीं ठरवील नकी.

यसुः--रमाकांत, अरे लगीन झालेले विद्यार्थी नाहीं कां पुढं शिकत ?

रमा--शिक्षण, पदव्या नि विवाह यांचा गुणाकार करणाऱ्यांच्या गोळांतला तुमचा सतीश नव्हे. कॅलिजांतील वातावरणांत राहून नवविचा-रांच्या बाबतींत शुद्ध नर्मदेचे गोटे ठरणाऱ्या तरुणांपासून देन पावलं तो दूरच आहे. बरं, येतों मी. (जातो.)

य०--ये बरं.

सुंद०--(आंतून येऊन) काय ग ए, विचारलंस कां तं. त्याला ?

य०--हो, विचारलंय; सांगेन निवांतपणी. पण होईल कां आपलं लवकर येण ?

सुंदर--किती मूर्ख बायको आहेस तू ! कैक वेळां तुला मी बजावलं, कीं माझ्या जाण्याच्या वेळीं तूं आपल्या अकलेचे तारे तोऱ्हं नकोस म्हणून, बायकोनं बायकोच्या मर्यादेत राहण्यांत तिँची शोभा असते समजलीस ? बजावून ठेवतों, कीं या पुढं अशा तंहेन वागलीस, तर मला आपला नवरेपणा गाजवावा लागेल !

यसुः--तेंहि बरोबरच. बोलूनचालून बायका आम्ही, गुलामगिरी-शिवाय आम्हाला मार्ग नाहीं.

सुंदर—हे पहा, वायकांच्या दर्जाबदल किंवा त्याच्या हक्काबदल मला तूं कांहीं सांगूं नकोस.

पद ४

अति फोल कां, बोल तव हे ? | काल बघतां |
रुचति कुणा ? || भार्या-पदा हंसती पहा ! ||४०||
करिसी उगा त्रागा हा | शिवलीच ना शंका
तुला || १ ||

बजावून ठेवतो, कीं यावेळीं तूं आपलं तोड आवरून ठेव.
(टेलिफोन घेतो.) हळो, कोण आपण ? — श्रीरंग ? —तो बाहेर गेला. हं, हं, सिनेमाला ? — पाथेला ? -- 'A Way To Love' ? तुम्हीं दोघं आहांत ? अस्सं. ठीक, सांगेन हं. (यमुनेस) हा सारा तुझ्या लाडांचा परिणाम ! पहिल्यास त्याच्या अँपैइंटमेंट्स ? सिनेमाला— अन् तेहि कुणाबरोवर ? छेः छेः छेः, ताळ सोडला गाढवानं !

यमुना—अहो पण झालं तरी काय ?

सुंदर—(वेडावून) 'झ्यालं तरी काय' ? (रागानें) हे पहा, आल्यानंतर त्याला स्वच्छ सांग, कीं असल्या वाह्यातपणानं वागायचं असेल, तर आपला कुठं बाहेर मार्ग पतकर. या घरांत असले हे थेर चालायचं नाहींत मला.

यमुना—अहो पण तो आपला एकुलताएक मुलगा. चुरुला असेल. पण आपणच नको कां त्याला दिशा लावून यायला ? सारखा ससेमिरा तरी किती लावायचा त्याच्या पाठिमार्गं ?

सुंदर—'दिशा लावून यायला'— खरं आहे. अग खुले, तुला तो अजून चिमखडा वाटत असेल; पण त्याचे चाळे नाहीं कां कळले तुला अजून ? आहेस कां थोडी शुद्धीवर ? त्याला दिशा लावून देण्याचे आभाचे दिवस सरलेत. आतां आम्हाला दाही दिशा दाखवायला तो मात्र पुरा बनला आहे !

यमुनाः—काय केलन् त्यानं ?

(माधवराव प्रवेश करतो.)

माधवरावः—काय ज्ञालं आबासाहेब ?

सुंदरः—सतिशावृद्धल बोलत होतों.

माधवः—गेला वाटतं त्या श्रीरंगावरोवर ?

सुंदरः—तो श्रीरंग वेरेकर—मुलगा वाईट नाहीं—पण किंतीहि सुशिक्षित असला, तरी बोलनचालून अठारा धान्यांच्या कडबोव्याचाच ना ? त्याच्या संगर्तीत राहणं शोभतं कां झाला ? ह्यामुळं आसेष्ठांना तोंड दाख-विण्याचारीहि शरम झाली आहे मला ! कुणा अब्रूदारांच्या संगर्तीत रहायचं टाकून, हा पहावा तर आपला सदानकदा रांडांच्या गोतावळ्यांत ! किंती शरमेची गोष्ट ही माधवराव ? असली कारटीं जन्माला न आलेली पुरवलों !

माधवः—आबासाहेब, या विषयांत वोलण्याचं वास्तविक मला कांहींच कारण नाहीं. पण गोष्ट निघाली म्हणून म्हणतो, कीं त्या श्रीरंगाच्या धाकळ्या वहिणीवरोवर अष्टौप्रहर याच्या रासक्रीडेचे खेळ सुरु आहेत.

सुंदरः—हो कां ? इतवया थराला कां या गोष्टी आल्या आहेत ? शिव, शिव ! आजकाल बापानं मुलांनं जन्म देण म्हणजे जन्माचे दाये-दार—नव्हे दुसमान्—निर्माण करण्यासारखं झालं आहे !

माधवः—अक्षरशः खरं म्हणालांत आबासाहेब. आमच्या चिरंजी-वाची ऐकलीत ना हकीकत मागं ? जरा कुठं ब्र म्हणालों. लागलीच त्यानं Ancestral Property चा कायदा दाखवला अन् हिस्सा वेगळा करून झाला माझ्यापासनं कायमचा मोकळा.

यमुनाः—पण मी म्हणत्यें श्रीरंगाचा अन् त्याचा आज इतक्या वर्षांचा स्नेह म्हणून असतो आपला त्याच्या संगर्तीत. त्यांत विघडलं काय असं विशेष ? लोकांना काय, वाटेल त्याला वाटेल तीं नांवे टेवतात; पण प्रत्यक्ष कुणी पद्धतात कां खेरे प्रकार काय अरातात ते ?

सुंदरः—शांगास ! छान बोललीस ! मधांगासनं मी विचारच करीत होतों, कों तुझ्या या रसाळ वाणीचा ओघ कुठं घुटमळत होता ! अग थीरंगाचा अन् दुसऱ्या त्या रंगीचा स्नेहच भावणार आहे आपल्याला समजलीस ? पतित भगिनींच्या उद्धार—कार्याची ही नांदी सुरु केली आहे आपल्या चिरंजिवानी ! (रागावून) तें कांहीं नाहीं; तो येतांक्षणींच त्याला म्हणावं आमच्या इच्छेप्रमाणं तुला वागायचं नसेल, तर चारी वाटा अगदीं मोकळ्या आहेत.

यमुना—पण हा काय शांगा ?

सुंदर—आणखिन् तुलाहि बजावू ठेवतां, कीं त्याची तरफदारी तुला कारायची असेल तर मंगळागौरीप्रमाणं तुक्खाहि एखाया तब्याविहिरीत मी विसर्जन करीन समजलीस ? यापुढं मला कुणाचेहि असेल बाडगे चाळे खापायचे नाहींत. चला, उठा हो माधवराव. (दोधे जातात.)

य०—शर्थ झाली बाई या पुरुषांच्या अरेरावीची ! मला तळं विद्हीर दाखवणार अं ? काय पण मजा आहे ! माझ्या आईबापांनी कन्यादानाचं उदक इकडच्या हातावर सोडलं, तें मी एखादी यिनवारशी मिळकत कां होतें ? मुलाचे नि वड्लांचे विचार वेगळ असेल म्हणून त्या मुलाच्या मांग हात धुक्कून लागणं बरं कां ? सतीशाची मला किती हौस ! त्याचीं जिवावरलीं दुखणीं गेलीं, पण याची जाणीव एका आई-शिवाय दुसऱ्या कुणालाहि ब्हायची नाहीं. मुलगा म्हणजे जसा कांहीं बापाचा खेटर ! पण खेटरांतला खिला देखील कधीं कधीं बोचतो; म्हणून तो खेटरच कां कुणी आजिबात टाकून देतात ? सतीशाचा कांहींहि दोष नसतां त्याच्यावर भलते आरोप ! पण खतःचं वर्तन तरी धड ? कमाल झाली बाई या घराची ! कुणाच्या वर्तनाला कुणी दोष यावा, हेच कळत नाहीं मला. स्थळ पहातांना आईबापांनीं तरी कांहीं पाश्यचं होतं ? मेल्या त्या भटानं दक्षणेच्या लोभानं जमवली माझी पात्रिका, अन् केलं एकदाचं सावधान ! जन्माच्या गांठी ग, बाई जन्माच्या गांठी ! (तडक आंत जाते)

प्रवेश ४ था

—*—

(स्थळः - सुंदरराव व माधवराव बोलत येतात.)

सुंदरः-कुठं म्हणालांत ? त्या बेनू नागेशकरणीकडं ? द्येः ! तिच्याकडं जाऊन काय नाचगाणे ऐकायचं आहे नुसतं ? अं हं. तिच्याकडं नको माधवराव.

माधवः—हें पहा, कोणतंच ठिकाण तुम्हाला पसंत नाहीं, तर मग चौपाटीवर किंवा हॅगिंग गार्डनवर येतां कां घटकाभर ? थोडी हवापालट होईल.

सुंदरः—माधवराव, तुम्हाला अजून कळत नाहीं तें हैंन. मी त्या दिवशी देखील तुम्हाला सांगितलं, कीं आपल्याला घटका दोन घटका मोकळेपणान बसतां येईल अशा एखाद्या पात्राकडं चला. केली जिवाची थोडा वेळ मजा, कीं पुन्हां आपलं मोकळच्या मोकळं. घट नात्याचे संबंध नकोत मला. मी म्हणतो तसं एखादं अल्पसंतुष्ट पात्र आहे कां तुमच्या माहितीतल ?

माधवः—अल्पसंतुष्ट पात्र?—नाहीं बुवा येत ध्यानांत...बरं, त्या नीराकडं तरी याल कां ?

सुंदरः—ही नीरा कोण बुवा ?

माधवः--अहो, ती बोरभाट गळीतली ! मागं थोडं गाणंहि शिकत होती; पण आतां तें सर्व कांही सोडलं आहे तिन. दुसरी गोष्ट अशी, कीं चोविस तास तिच्यावर हक्क गाजविणारा असा तिचा यजमान नाहीं. एका गळ्याशिवाय दुसरं कुणि नाहीं तिच्या घरांत. तुमच्या आमच्या सार-ख्यांच्या आश्रयावरच तिचा सारा व्यवहार. तिच्याकडं तरी येण्याचं आहे कां आपल्या मनांतून ?

सुंद०—वाः ! छान शोधलंत बुवा हैं ठिकाण माधवराव !

पद ५

बावज्या वासना । आवरी कांवृथा या ॥४॥
जाहल्या कामना । दाहति या मना । स्वैर
कामांधिता । सौख्य आराधिता । मावनासी
कां मुका ? ॥ १ ॥

असलंच मोकळ ठिकाण हवं होतं मला. पण कां हो माधवराव,
तिचा आकडा झेपेल ना माझ्याच्यानं ?

माधवः—आबासाहेव, त्याची नका करूं काळजी, मी करीन ती
सारी खटपट. चलाच आतां. वेळ नका घालवू उगाच. [जातात.]

(रमाकांत येतो)

रमाकांत—वाः ! धन्य आहे तुम्हा श्रीयुतांची ! स्वतःचा मुलगा
त्या श्रीरंगाकडं नुसता जातो; पण त्यामुळं ह्या सुंदररावानं केवढा गहजव
केला ! अन् त्यांना पुष्टि देणारे ते माधवराव ब्रोकर. श्रीरंगाकडं आपला
मुलगा सहज बसलेला ह्याला खपत नाहों; पण हा मात्र स्वतः वेश्येचे
उंवरेठे बेधडक क्षिजवूं लागला आहे ! कां ? कशी आहे आमच्या ह्या
श्रीयुतांची न्यायनीति ! वास्तविक सतीशासारख्या बुद्धिमान मुलाला या
माणसानं थोडी मोकळीक देऊन त्याच्या प्रगतीचे मार्ग खुले करून
यायचे; त्याला प्रोत्साहन यायचे; पण तें सारं बाजूला राहून ह्या स्वतः मात्र
उरफाटंच वर्तन करूं लागला आहे ! कोरडा वेदांत शिकवणार्ं असलीं हीं
बांडगुळं जोवर आमच्या समाजांत उजळ माध्यानं मिरवताहेत, तोंपर्यंत
आमच्यासारख्या तरुण मंडळींचा उद्धार होणं शक्य नाहीं. लौकिक एखाया
ऑफिस सुपरिनेंटेंटचा, इधत रावसाहेबाची, पण पडयाआडची करणी
मात्र क ळीकुण ! असलीं हीं माणसं बाहेरून दिसायला मोठी डौलदार !
पण आंतून महा डामरट ! अहो, त्यांच्या धरांत तरुण अशा मोलकरणी-

सुद्धा॒ टिकायची॑ पंवाई॒त ! तर मग इतर गोष्ठी॑ कशाला॑ ? दुसरे॑ ते॑ माधवरावः॑
सतीशासंबंधी॑ भलभलते॑ रिपोर्ट्स॑ त्याच्या॑ बापाच्या॑ कानी॑ घालून॑ बापलेकांत॑
वितुष्ट॑ माजवू॑ लागले॑ आहेत. अच्छा. पहातो॑ तुला॑ लेका. (जातो.)

प्रवेश ५ वा

—०:—

[स्थळः—नीराने॑ घर. ती॑ बमाल॑ विणीत॑ बसली॑ आहे. कांतीलाल॑-
शेठ॑ प्रवेश करतो.]

नीरा—या॑ हो; बसा. (पंखा॑ देते; पट्टी॑ करूं लागते.)

कांतीलाल—कसा॑ काय, बरा॑ हाय ने॑ ?

नीरा—आज कुठं॑ इकडं॑ रस्ता॑ चुकलांत॑ ?

कांतीलाल—लय॑ दिस॑ झाला॑; येवूनशी॑ जायाचा॑ इचार॑ होता.
आज जरा टेम॑ भिला॑ म्हनूनसी॑ आला.

नीरा—(पट्टी॑ देऊन, रामराम॑ करते व जवळच॑ एका॑ खुर्चीवर॑
बसते.) तुमच्या॑ संगती॑ ते॑ दुसरे॑ कोण॑ असतात॑ हो ?

कांती०—(विचार करून॑) हां, हां, ते॑ तो॑ मगनलाल॑. मारा॑
काकाना॑ छोकरो.

नीरा—काय॑ करतात॑ ते॑ ?

कांती०—ते॑ तो॑ शेरबाजासमदी॑ शेरचा॑ बिझनेस॑ करते; झाला॑
काय॑ तेचा॑ ?

नीरा०—तसं॑ नाही॑ हो कांही॑. दद्हापंधरा॑ दिवसांच्या॑ अगोदर॑ पांच॑-
सहा॑ वेळ॑ ते॑ इकडे॑ आले॑ होते. ‘उद्यां॑ येतो॑’ असं॑ सांगून॑ गेले॑ तो॑ खांचा॑
पत्ताच॑ नाही॑.

कांती०—काय॑ पगारविगार॑ देऊनसी॑ गेला॑ काय॑ तुला॑ ते॑ ?

नीरा—छे, छे, तसं॑ कांही॑ नाही॑. चुसते॑ येऊन॑ बसत कर्धी॑.

कांती०—ये॑ बग॑ नीरा, तेला॑ माजी॑ कायबी॑ गोष्ट॑ सांगू॑ नको. अने॑

दुसरीबीं एक वार्ता मी तुला सांगूनसी ठेवते, के तेला तूं दारमदी उबाबी करूं नको.

नीरा—काय ज्ञालं आहे असं त्यांचं ?

कांती०—ते सालांने पेडीवरची नवसो रुपयाची केश खाऊनसी टाकली हाय; अने दसव्हार मानसचा सट्टशाचा बेटिंग वी खाऊन भागून गेला ! तेचा पत्ता नाय अजून. जरा ध्यानमदी ठेव; नाय तो तुजी इजत नक्कामा खराच होयल.

नीरा—दारांत येणाऱ्या नवीन माणसांवर आम्ही विश्वास ठेवणं आम्हाला भाग पडतं. आम्हाला काय माहीत त्यांच्या भानगडी ? कांतीलालशेट, पण अलीकडे असले प्रकार वरेच होतात नाही ?

कांती—एक दोन माणस असा जाला म्हणून समदे लोक लबाड हाय के ? सार्ली मलाबी तूं लबाडच समजते तो ?

नीरा—नाहीं हो शेठ, तसं नाहीं म्हणत मी; तुमच्यासारखीं चांगलीं माणसं फारच थोडीं. वत्सलेच्या संबंधांत तुम्हाला मी आज सात आठ वर्सी वळखत नाहीं कां ?

कांती—ये बग नीरा, तुज्या वत्सलेचा नांवबी काढ नको आतां.

नीरा—कां बरं ?

कांती०—मी तेला आतां बिलकूल सोडूनसी दिला हाय. सालीच्या जिवासाठीं काय गोष्ट केली भी; अने वरी आतां तेला लय मिजास आली हाय. जात तो नायकणची, पुन् खेच्या ते बेनलाबी लय नखरा चडला हाय. तूं कवा गेली होती के तेच्या घेरला ?

नीरा—हो, दोनदिवसांपूर्वी गेली होती.

कांती०—मंग काय गोष्ट केली ?

नीरा—तुमची नाहीं कांहीं.

कांती०—मरुन जावदे तेला. पन् ए बग, तुला मी एक गोष्ट इचारते; राग नको धर.

नीरा—वा: राग कशाचा ? काय पाहिजे तुम्हाला ?

कांती०—तूं सुटीचा पगार घेल के ? (दारावर थाप; तो धावरतो.)
ये तो साली ते मगनळालची सृष्ट्याची गफलत तो नाय आली ?

नीरा—अहो पण असे धावरता कां ?

कांती०—अरे ये तो इजतचा काम हाय ! मने पेहळा अंदर जावादे.
(तो आंतल्या खोलीत जातो. पुन्हां दारावर थाप. नीरा दार उघडते.)

(माधवराव व सुंदरराव प्रवेश करतात. नीरा तबक देते.)

नीरा—वसा हं माधवराव; आंत जरा मंडळी बसली आहेत त्यांच्या-
बरोबर थोडा वेळ बोलून येते. राग न का हं मानूं. (ती आंत जाते.)

सुंद०—माधवराव, हा हो काय प्रकार ?

माधव०—थांबाल कीं जरा आबासाहेब. या ठिकाणी सर्व कांहीं
तुमच्या मनाप्रमाणं घडून येईल !

(एक गडी थंडा गुलाबचीं दोन ग्लासं आणून देतो.)

सुंद०—कमाल आहे बुवा माधवराव, तुमच्या ह्या पात्राच्या
इथल्या एकंदर आदरसळकाराची ! या थंड्या गुलाबाप्रमाणं माझा दिल्हि
आजचं हें गुलगुलीत पात्र पाहून थंड होणार आहे ! पण—कांहो माधव-
राव, आपल्या आजच्या येण्याच्या मुहूर्तावरच इथं येणारी ही मंडळी तरी
कोण हो ? तुझी तर ह्याणालात, कीं ती एकटीच आहे ह्याणून.

माधव०—मधांच मी तुम्हाला ह्याटलं होतं, कीं तुमच्या आमच्या
सारख्यांच्या आथ्रयावर तिचा सारा संसार अवलंबून आहे. आपण थोडेचं
तिचे कायमेच पोर्शिदे आहोत ? आलं असेल कुणी; बसेल त्याच्या
बरोबर थोडा वेळ; अन् होईल मोकळी आपल्या संवेला. असा त्रागा
करून कसं चालेल आबासाहेब ?

सुंदरराव—तसं नव्हे हो माधवराव; पण जिच्याकडे आपण आलों
आहोत तिचं पांच मिनिटंहि आपल्याबरोबर बोलणं नाहीं ह्याणून ह्याणतों.
पण कांहो माधवराव, आंतल्या त्या रिझर्व्हड वॉक्समधें बसलेली ही मंडळी
तरी कोण ? आपल्या ओळवीपैकीं नाहीं ना असणार कुणी ?

माधवराव—छे:, तसलं कुणीच यायचं नाहीं इकडे.

सुंदरराव—मग कोण वरं असावं ?

माधवराव—(पाहून) त्या गुजराथी पत्रावरून मला वाटतं बहुशः एखाद्या शेटजीची स्वारी असावी.

[**माधवराव** वर्तमानपत्र उचलून घेतो. त्यावरील आंकडे पाहून] आवासोहेब, खारा ही गुजराथी बनियाचीच स्वारी असावी. हें पाहिलंत त्यांचं आंकडेशाब्द ?

सुंदः—(निरखून पाहून) अरे रे ! कुठं आणलंत माधवराव तुम्ही मला असल्या ह्या धर्मशाळेच्या खलबत्यांत खलायला ?

माधव०—आवासोहेब, इष्काच्या नादानं धुंदावलेली मंडळी आजवर मी चांगलीच अभ्यासीत आलो; आणि त्यांत वारकाईनं पाहिलं, की अशा ह्या मंडळीला बाहेरचा नाद तर जोराचा; पण तिकडे देखील त्यानां निर्भेळ स्वराज्य हवं आहे. तें मिळायचं कस ? खर्ची थोडी अन् मिजास बडी. आवासोहेब, ताबेदार असायला नवन्याच्या बायका कां आहेत त्या ? अहो आपल्या बायका देखील मर्जी नसेल तेव्हां आपली पुरुषांची मात्रा चालू देत नाहीत. बोलून चालून ह्या वेद्या; खांना कसला आला आहे विधि-निषेध ? रंग नको, रूप नको, वय नको, सव. घोडे वारा टक्के. बाजारचा मेवा बापलेकांनी खावा, अशांतला सारा प्रकार. आवासोहेब, आपणाला ह्या विषयाची अगदीच ओळख नाहीं असं नाहीं; पण आपण आतां हें खुलेपणाचं सोंग मात्र पांघरलेलं दिसतंय.

सुंद०—मला अगदीच कळत नाहीं असं नाहीं; पण मध्यापासनं—तें गुजराथी पत्र पाहिल्यापासनं—माझ्या मनांत भोठं विलक्षण काहूर भाजून राहिलं आहे.

माधव०—अहो पण आपल्याला ल्या पत्राशीं किंवा त्या पत्राशीं असं विशेष करायचं तरी काय आहे ?

सुंदर०—पत्राशीं करायचं काय ? अहो साफ चुकलांत ! पत्राशीं करायचं आहे, म्हणून तर आलो ना इथं ?

माधव०—हो, थोडा चुकलों खरा—

सुंदर०—थोडा नाही, अगदी सबंध चुकलांत माधवराव. तुम्हाला खोल विचार नाही म्हणतों तो हाच. ह्या शेटजींना पाहिलं, की माझा संताप होतो नुसता—

माधव०—द्या, पण आबासाहेब हें की॒य॑ भलतंच ! तुम्ही बोलतां आहांत तरी काय ? आपण सध्यां आहोंत कुठं ? बसलोंत कुठं ? आलोंत कशाला, याचा कांहीं विचार कराल की थोडा ? परप्रांतीयांच्या नसत्या भानगडी उकरून काढून, त्यांजवर शेरे मारण व त्यांच्यामंबंधी भलभलती विधानं करीत बराण्याचं या ठिकाणी कांहीं तरी कारण आहे कां ?

सुंदर०—तें सारं कांहीं कळतं आहे मला; पण माझं म्हणणं इतकंच, कीं कोणताहि धंदा ध्या, खांत हा समाज आपल्या पैशाच्या जोरावर अगदीं आघाडींला. व्यापार ध्या, गिरण्या ध्या, सिनेमा ध्या, सारा बाजारच्या बाजार या समाजानं काबीज तर केलाच केला, अन् बाजारवसव्याहि आपल्या कवजांत नि कावूत ठेवल्या ! गोवें प्रांतांतील जरी त्या ज्ञाल्या, तरी आमच्या त्या महाराष्ट्र भरिनीच नव्हत कां ? असं असून त्यांचे विलास, त्यांचे शोक, त्यांच्या चैनी, त्यांचा उदरनिर्वाह आम्हा मदाराष्ट्रीयांना चालवितां येऊ नये, ही किंतो शरमेची गोष्ट आहे आपणाला !

माधवः—आबासाहेब, तुमचं हें म्हणणं खोटं नाहीं; पण हें पहा, कीं आपल्या उणेपणाचं खापर दुसऱ्यांच्या मार्थीं फोडायचं, स्वर्कर्तव्याला पारखं होऊन स्वस्थ बसायचं, हा आपला महाराष्ट्रीयांतला प्रमुख गुण. इतरांना दोष देण्यांत काय दरं अर्थ ? पैसा करतो आहे ह्या सान्या गोष्टी. दुसऱ्यांच्या तेजीबद्दल आपल्या पोटांत हेव्यादाव्याचे वायगोळे कां बरं उठावेत उगाच ? आतांचा काळच असा आला आहे, कीं आपणाला या भांडवलवाल्या वर्गांचं दास्यत्व पतकरावं लागणार आहे ! रानडे, टिळक-गोखल्यांच्या महाराष्ट्राला ह्या शेटजींच्याच तोंडाकडे आशाळभूताप्रमाणं पहावं लागणार आहे ! तें असो, पण मी म्हणतों, कीं परदेशी बानियांची पायचाटी करण्यापेक्षां स्वदेशी बनियांबद्दल नुसती आपुलकी दाखवायला लाज कांहो वाटावी आपणाला ?

सुंद०:—कांहीं तरी Rubbish बोलतां आहांत झाले !

(कांतीलाल आपले पत्र घेऊन दोघांकडे

पहात निघून जातो. नीरा बाहेर येते.)

नीरा:—इतके दिवस कुठं होतां माधवराव ?

माधवः—मध्यंतरीं जरा काहीं कामांत होतों. आमच्या आबासाहे-
बांची इच्छा झाली म्हणून भुकलो आज तुझ्याकडं.

नीरा:—यांना कुठं तरी पढिल्यासारखं वाटतं मला. (सुंदरराव तिच्या
कडे पहातो व दचकतो)

माधव०—तसल्या तन्हेच्या फिरणाऱ्यांपैकी नाहीत हे. पाहण्यांत
तुझी चूक झाली असावी कदाचित्.

नीरा—तुमच्या ह्या दोस्तदारांना आमच्याकडं जरा संकोच वाटतो.

माधव०—नाहीं, तसं कांहीं नाहीं नीरा. आजच तोंडओळख झाली
आहे, परिचय वाढत गेला, ह्याणजे तुला ह्यांच्या स्वभावाची किंमत कर-
वणार नाहीं. पण हे पहा नीरा, तूं मार्ग शिकत होतीस त्यांपैकीं तुझं ते
आवडीचं गाणं ह्याणून दाखव ना ह्यांना.

नीरा—ह्याणेन पुन्हा केव्हां तरी.

माधव०—हे पहा, असले आढेवेढे घेणं बरं नाहीं. आमच्या ह्या
आबासाहेबांची थोडीशी करमणक होईल. ते देखील गायाचे एक भोके
आहेत. तुला जसं येईल तसं ह्याण.

[थोडी लाजून मुरडून ती एक गाणे ह्याणून लागते.

दंधे वाहवा करतात.]

सुंदर—वा ! छान आहे हो हिची आवाजी ! मध्येच असं शिक्षण को
सोडलं हिने ?

माधव०—Owing to her circumstances.

सुंदर०—Oh ! I pity the lovely girl !

(आंतल्या बाजूस एक फकीर दोहरा म्हणतो.)

दोहरा.

दिल् किसीकू देना नहिं । दिल्से देना दिल् ॥

नहिं मिला तो नहि मिला । कम् दिल्से मत् मिल् ॥

(इतक्यांतं चंद्रकांतं प्रवेशं करुन नीराच्या खोलींतं तडक जातो.)

माधव०—हे कोण नीरा ?

नीरा—चंद्रकांतं म्हणून आमचे एक जुने ओळखीचे आहेत. पूर्वी आमच्या शेजारी रहात असत; आतां त्यांची सर्व मंडळी खारला त्याच्या नव्या बंगल्यांत गेलीं आहेत.

माधव—अगदीं घरोब्याच्या नात्याप्रमाणं ते तडक आंत गेलं म्हणून आपलं सहज विचारलं.

नीरा—तसं कांहीं नाहीं. त्यांचा स्वभाव थोडा भिडस्त आहे. खबरेला म्हणून केव्हांतरी तुमच्यासारखे असे मर्यें येत असतात.

चंद्र—(आंतून 'नीरा' अशी हाक मारतो. तिच्याशीं कांहीं बोलतो, व परत निघून जातो.)

नीरा—(बाहेर येऊन) माधवराव, मी आतां बाहेर जाण्याच्या तयारीला लागेत. (सुंदररावास) इकडे आमच्याकडे येण्याला आतां संकोच नको वाढून ध्यायला. घर तुमचंच समजून येत जा.

माधव०—काय ग नीरा आतां सव्वाआठ सोडआठ झाले, ह्या वेळी कुठं निघालीस वाहेर ? माझी नाहीं, पण निदान या गृहस्थांची तरी कांहीं पर्वा ?

नीरा—तसा राग नका धरून माधवराव. ते आले होते त्यांच्याबरोबर नाटकाला जायचं आहे मला. तिकिटा देखील काढल्या त्यांनी. उगाच त्यांना वाईट वाटेल म्हणून नाइलाजानं मी हो म्हटलं. (घार्दीने पृष्ठ्या करू लागते.)

माधव०—साच्या वर्तमानपत्रांतलं आजच्या दिवसाचं भविष्य पाहिलं;
पण आम्हाला मात्र चांगला मुहूर्तच सांपडला नाही !

सुंदर०—मी मधांच म्हणलो तुम्हाला, कीं त्या शामळदासभाईनीं
त्यांचा बाजारभाव बेसुमार चढवून ठेविला ओह; तेव्हां कशाला करतील
खा तुमची आमची पर्वा ? “एका गडथाशिवाय दुसरं कुणी नाहीं तिच्या
घरांत,” असं जें मधां तुम्ही म्हटलंत, तर मग आखफरकवाला शेटजी
मधां गेला, तो हो कोण ? बरं, तो एक असो. पुन्हा थोड्याच वेळानं एका
गुलहौशी तरुणाची एन्टी ! जसा कांहीं घरचा मालकच ! येतो काय, बेत
करतो काय, अन् मोळ्या दिमाखानं परत जातो काय ? हें ठिकाण
तरी कसल्या प्रकारचं आहे माधवराव ? कां, बोलत नाहीं आतां ? कां
या सिरियलमधील आणखिन् काहीं पात्रांचे प्रवेश व्हायचे आहेत अजून ?
येवोत विचारे ! घर कुणाचं ? अणि येणारांचा तरी काय दोष ? Oh !
damn it ! वस्स, पुरं झालं; जाऊ या मला आपला घरीं.

माधव०—अहो पण व्हायचं एखाद्वेळीं असं हें; त्यांत कशाला
हवा संताप नि त्रागा ?

नीरा:—असं रागवायचं काय बरं आपल्यासारख्यांनीं ? (पट्या
देऊ लागते.)

सुंदर०—(पट्टी फेंकून) आई, जगदंबे, पुरं झालं तुझं हें आदरा-
तिश्य ! [पानाच्या तबकांतील पाने घेऊन व फाळून तीं इतस्ततः
उडवितो; इतक्यांत एक पारशी गृहस्थ येतो.] ठरल्याप्रमाणं हें तिसरं
पात्र आलं बरं कां माधवराव ! आवजो बावाजी, बेसो तमे आरामथी !

[पडदा.]

अंक पहिला समाप्त,

अंक दुसरा

प्रवेश १ ला

[स्थळः—वत्सलेचे घरः सतीश ‘बन्धनाच्या पलीकडे’ हे
पुस्तक वाचीत बसला आहे. सुशिला बुलबुलतरंग छेडीत
बसली आहे.]

सतीश—का असं मध्येच कां थांबवलंस ? किंती मोड गत ती !
वाजीव, आणखिन् थोडं वाजीव.

सुशिला—मला आता कंटाळा आला आहे वाजिवण्याचा. त्या
पुस्तकांतल्या एका मुद्याबद्दल पुढं सांगण्याचं कबूल केल होतंत ना तुम्हीं ?
मग सांगाना आतां.

सतीश—तुला असं विषेश काय आवडलं ह्या पुस्तकांत ? अग,
सामाजिक ‘बन्धनाच्या पलिकडे’ पोचविणाऱ्या असल्या ह्या पुस्त-
कावर अधिक चर्चा करण्यांत, सुशा, तुला कोणतं समाधान वाढतं ?

सुशिला—समाधान नव्हे; पण असलीं पुस्तकं वाचून सामाजिक
बंधनं शिथिल हेतात, किंवा समाज स्वैरवर्तनी बनून सब्गोलंकार माजतो
अशी कां तुमची कल्पना आहे ?

सतीश—छे:, छे:; अगदींच चुकलीस तूं ! समाजांतिल घाण उपस-
णाऱ्या आजच्या लेखकांच्या लिखाणाला अश्लीलतेचं शेलापागोठं अहेर
करणेर संतमहंत कुणी असतील ते असोत; पण मला त्यांची विचारसरणी
मुळींच पसंत नाहीं.

सुशिला—पण कां हो सतीश, अलिकडं पहावं तर ज्याच्या त्याच्या
तोंडी अश्लील वाज्ञायाच्या निषेधाची भाषा !

सतीश--उघडच आहे. असले हें महाभागच उल्थ्या बोंबा मारीत असतात ! अग इथलेच एक घृष्णस्थ; श्रुतिस्मृतिपुराणांतलं पुरण पचवून ठेकर देणारे; पण मुळांत काय ?

सुशिला--कोण हो ? ते अण्णाशाळी धूमकेतु कां ?

सतीश--हो, तेच ते. लोकसंग्रहाचं गाठोडं बगऱेत मारून एक एक दोन दोन आठवडे ही स्वारी दैव्यावर निघाली, कीं त्यांच्या त्या सौभाग्य-वतीच्या कुंकवांत दुसरे शेअरहोल्डर्स ! असल्या पुण्यस्मरण (?) श्रीयुतांचा विचार करायचा झाला तर 'बृद्धा नारी पतिव्रतां' च्या जीवन-चित्रपटासारखे नमुने पुढं ठेवूनच आपणाला त्यांचा विचार करावा लागेल !

सुशिला--पण मी म्हणते, कीं अश्लीलतेविश्वद् चाललेल्या सुश्लील चळवळींनीं मराठी वाड्मय नि मन्हाठा समाज यांची अधिक कां उच्चति द्वोईल.

सतीश--अग, कावळ्यांच्या कलकलाटाला विचारतो कोण ?

सुशिला--मला वाटतं, हिन्दु संस्कृतीला पाश्चात्य विचारांची झाल लागून नये, म्हणून असावेत या मंडळीचे हे प्रयत्न.

सतीश--समाजाला वा राष्ट्राला पारतंच्यांत खितपत ठेवणारी कोणतीहि संस्कृति वांझाच ठरेल ! अन् तिचा लटका अभिमान धरणारे लोक नपूसकच ठरतील ! तू म्हणतेस त्या आपन्या आर्यसंस्कृतीत पूर्वी अनेक 'रसेल' होऊन गेले ! प्रत्यक्ष आपल्या धर्मग्रंथांत अश्लीलता, अनीति, वैगरेंचीं कैक रंगीबीरींगी चित्रे आढळतील आपणाला; पण, जाऊं दे हा विषय. हं, काय म्हणत हांतीस तूं मधां ? ह्या पुस्तकांतला कोणता तुझा तो मुद्दा ? हो, आठवलं. व्यक्तिप्रामाण्याची धोंड लाथेनं झुगाऱ्हन बंधनांची कोंडी फोडणं; होय ना ?

सुशिला--हो, तोच तो मुद्दा.

सतीश--ऐक, ह्या काढंबरींतला नायक 'प्रभाकर' यानं 'मैना' नांवाच्या एका वेद्येच्या मुलीबरोबर लम्ह करण्याचं ठरवलं; पण हें त्याच्या

बापाला सहन न झाल्यामुळे त्यानं त्याला हाकून दिला. पुढे 'प्रभाकरा'नं आपल्या 'शांति' नांवाच्या बाहिणीच्या मुक्तेसाठी बापाला कोर्ट दाखवलं.

सुशिला—अहो पण जन्मदात्या पित्याची अशा तन्हेन विटंबना करणं सुपुत्राला शोभत नाही.

सतीश—सुशा, आडवं आलेलं कापण्यांत भ्रूणहस्त्या ठरत नसते.

सुशिला—समजा, तुमची मतं आवासाहेबांना पसंत नसलीं, अन् त्यांनी जर तुमच्या मार्गात अडथळा आणला, तर तुम्हीहि असंच कराल वाटतं ?

सतीश—सुशा, तुझ्या शा प्रश्नाचा रोख माझ्या ध्यानीं आला नाहीं असं नाही; तुला उत्तर देण्यापक्षां, त्यावेळी काय करायचं हें मी त्या ऐन-वेळीच ठरवीन. तृते सोङ्गून देऊं हा विषय.

(वत्सला येते.)

वत्सला—तुला कांहीं धोरणविरण आहे कां ?

सुशिला—बायजी, काय झालं ग ?

वत्सला—समजूनउमजून वेड पांघरतेस ?

सतीश—(वत्सलेस) बरं, येतों मी.

वत्सला—सतीश, राग नका हं मानू. कधीं येतां पुन्हां ?

सतीश—श्रीरंग येईल म्हणून वाट पाहिली इतका वेळ. एक दोन दिवसात येईन पुन्हां. बरं येतों मी. (जातो.)

वत्सला—या हो. सुशिले, मी तुला साफ सांगते, कीं या पुढे तुझे हे छंद मला मुर्लीच खपणार नाहीत.

सुशिला—बायजी, तू माझ्योपक्षां वडील; मला व दादाला तू मुलां-प्रमाण सांभाळंस; अन् अलिकडंच आमच्याविषयीं तू आपलं मन असं कां बरंकेलं आहेस ?

वत्सला—तुम्हावर प्रेम केलं तितकं पुरें झालं.

सुशिळा--अग पण असं ज्ञालं तरी काय ?

बत्सला--कळून सवरून विचारायलहि तुला लाज वाटत नाही ? होतं नव्हतं खाची वाट लावून आजपर्यंत तुम्हाला सांभाळलं; पण यापुढं तें जड ज्ञालं आहे मला समजलीस ?

सुशिळा--मग याला उपाय ?

बत्सला--याला उपाय ? एखादा नवरदेव पूज तूं, म्हणजे बरं होईल आपल्या संसाराचं !

सुशिळा--मी लग्न करूं नये म्हणतेस ?

बत्सला--लगीन केल्यावर तुझा तो नवरा कां पोशील मला ? आपण कोण ? आपला धंदा कोणता ? आणि लम्हाच्या फंदांत पहून आपल्याच हातांनीं आपली नासाडी करून घेण्याची विद्या कुणी ग शिकविली तुला ?

सुशिळा--याला कारण तूंच.

बत्सला--मीच ? तर मग त्या श्रीरंगाला घेऊन जा कुठं. यापुढं तुझे हे उरफाटे चाळे मला खपणार नाहीत. जातींतल्या शिकलेद्या तुझ्या त्या भैत्रिणींनीं तुला चांगलीच शिकवलेली दिसते; तरीच तुझ्या तोंडून इतके चुरुचुरु बोल निघतात !

सुशिळा--बायजी, त्यांचं नांव कशाला घेतेस उगाच ? त्यांनीं काय तुझं असं घेऊन खालं आहे ?

बत्सला--माझं घेऊन खालं नसेल; पण माझ्या घरांत अवदसा आणायला त्या रांडांचा उसाटपणा नडला आहे. दोन अक्षरं शिकल्यामुळं त्यांना गृहस्थीपणाची मिजास तरी किती चढली आहे ! पण घरीदारीं त्यांचे दुसरे प्रकार राजरोस चालू असतात, याची आहे कां तुला कल्पना ?

सुशिळा--आपल्याच एका समाजांतल्या तरुण मुलींचा कां उगाच उद्धार करतेस ? पांढरपेशा समाजांतील, खानदानी घराण्यांतील सान्याच

विवाहित—अविवाहित तरुणी धुतल्या तांदळांप्रमाणं अगदीं चोख असतात
असं कां तुं म्हणतेस ?

बत्सला—असं मुर्दीच नाहीं, पण त्यांच्या उठाठेवी कशाला मला ?
माझं म्हणणं इतकंच,—

सु०—कीं सतीशांच्या अन् माझ्या वागणुकीत तुला असले प्रकार
दिसतात; असंच ना ?

बत्सला—तुझीच गोष्ट कशाला ? गेल्या महिन्यांतली एक गोष्ट.
त्या तानी साखळकरणीची मुलगी—तुझी पूर्वीची मैत्रीण—ती लीला;
धंयांत न पडतां शिकायला लागली; मॅट्रिक झाली; कॉलेजांत गेली;
'लगीन करीन तर एखादा बैरिस्टरशींच करीन', अशी जिकडे तिकडे
तिनं बोंब केली, पण काय झालं तिचं तें कळलं कां तुला ?

सु०—काय झालं ? गेली कां ती पढून एखादा मोटर
ड्रायव्हरबोर ?

बत्सला—अग, मोटर ड्रायव्हरच कशाला ? तिच्या पणांचा नि
मनाचा ब्रेक धरणारा एक सुशिक्षित ड्रायव्हर मात्र वेगळाच होता. बैरि-
स्टरशीं लगीन करण्याचं राहिलंच; पण शेजारच्याच एका फिटरशीं तिच
गुपचूप लगीन झालं ! उसाटपणामुळं तुला आतां हें कळायचं नाहीं; पण
याचा अनुभव पुढं येईल समजलीस ?

सु०—पण तुझं म्हणणं तरी काय आहे बायजी ?

बत्सला—धंयांत पडून माझ्याजवळ राहण्याचं तुझ्या मनांत नसेल
तर तुला रस्ते मोकळे आहेत. धंयांत पडावं म्हणून गांवीं तुझा 'शेस'
विधि केला, तुला देवाला वाहिली—

सु०—वाटेल त्याचा नैवेद्य देवाला दाखविला, कीं त्याचा उपभोग
वाटेल त्यानं ध्यावा ! तुं मला देवाला वाहिलीस ना ! तर मग माझा तो
देवच शोधून काढीत आहें मी.

बत्सला—असं ? माझ्या प्रसंगाचे वेळीं तुला ही बुद्धि झाली कां ?

सु०—दैर्घ्य तुला याचा जबाब. (जाते.)

बत्सला—आमच्या ह्या गोमन्तक समाजांतील थोऱ्या शिकलेल्या मंडळींनीं सुधारकी चळवळी करून लग्नाच्या भानगडी सुरु केल्या आहेत खण्या; पण त्यामुळे माझ्यासारखीचे संसार मात्र मोडकलीझ यें लागले आहेत. (श्रीरंगाला पाहून त्याच्याकडे पाठ करून वसते.)

श्रीरंग—बायजी, अगे बायजी; बायजी, ओ कां नाहीं ग देत ?

बत्स०—काय आहे रे ?

श्रीरंग—माझी वाट न पहातां सतीश कां बरं गेला निघून ?

बत्स०—त्याची चौकशी तूं कर जा.

श्रीरंग—बायजी, कारण नसतां इतकं रागवायला काय झालं आज तुला ? कोण कांही बोललं कां तुला ?

बत्सला—मला वेड लागलंय. माझ्याशीं बोलून उगाच वेळ कां घालवतोस ?

श्रीरंग—अशा तळेचं तुझं स्वरूप पहाण्याचा हा पहिलाच प्रसंग म्हणून विचारतो. कांहीं भानगड झाली आहे कां ? अन् ती मला सांगायला तुला आजच इतका परकेपणा कां वाटला ?

बत्स०—यापुढं तुम्हा दोघांची मी कोणीच नाहीं. तुम्ही आतां मोठीं झालांत; तुमचा मार्ग तुम्ही पादित्यास त्यांत तुमचं कल्याण होईल. आईची शेवटची इच्छा म्हणून आजपर्यंत तुमच्याकरतां झीज सोसली. या पुढं स्वतः मिळवून आषला संसार निराळा करा.

श्रीरंग—म्हणजे असंच किनई, कीं मी तुझा शेवटचा निरोप घेऊन घराबहेर कुठं तरी पडावं ?

बत्स०—जा, रहा, तुला वाटेल तें कर. जात बोलून माझं डोकं उठवू नकोस उगाच. (आंत निघून जाते.)

श्रीरंग—काय मजा आहे पहा ! डोळ्यासमोर उदात्त ख्येय ठेवायला गेलों, तों परिणाम उलटा झाला !

पद ६

साचें कालियुग आलें ॥ धृ० ॥ बोल कुणाला
 कशासी लावा ? करि मम दैवचि चाले ! ॥१॥
 खोल निराशा मनासि दाही, अवनत
 भाग्याचि चाले ॥ २ ॥

आमच्या भगिनींचा उद्धार व्हावा, म्हणून आमचा सुशिक्षित तरुण बंधुवर्ग प्रयत्न करूळ लागला ओह. पण दुसरी गोष्ट अशी, कीं वत्सलेसारख्या छियांचं आयुष्य डोळ्यांसमोर उभं राहिलं म्हणजे विचार मात्र थंड पडतात. मी स्वतः शिक्षणाच्या मार्गं लागलों नसतों, तर आज केणता धंदा मला करावा लागता ?—हो, वत्सलेच्या धंदातले होते इतर मार्ग मोकळे. अडीच सोडेतीन मराठी पुस्तकं शिकून तबलजी अथवा सारंग्या बनून, बहिणीच्या किंवा तिच्यासारख्या इतर बायांच्या मार्गं ‘ना—धी—धी—ना’ वाजवति बसप्याचा पेशा पतकरला असता, तर खात्रीनं मला वाटतं, कीं आमच्या समाजाच्या शिजणान्या हंडीत माझीहि बिरयानी छान तयार झाली असती ! तर मग मी मार्ग त्रुकलों किंवा कसं ?

पद ७

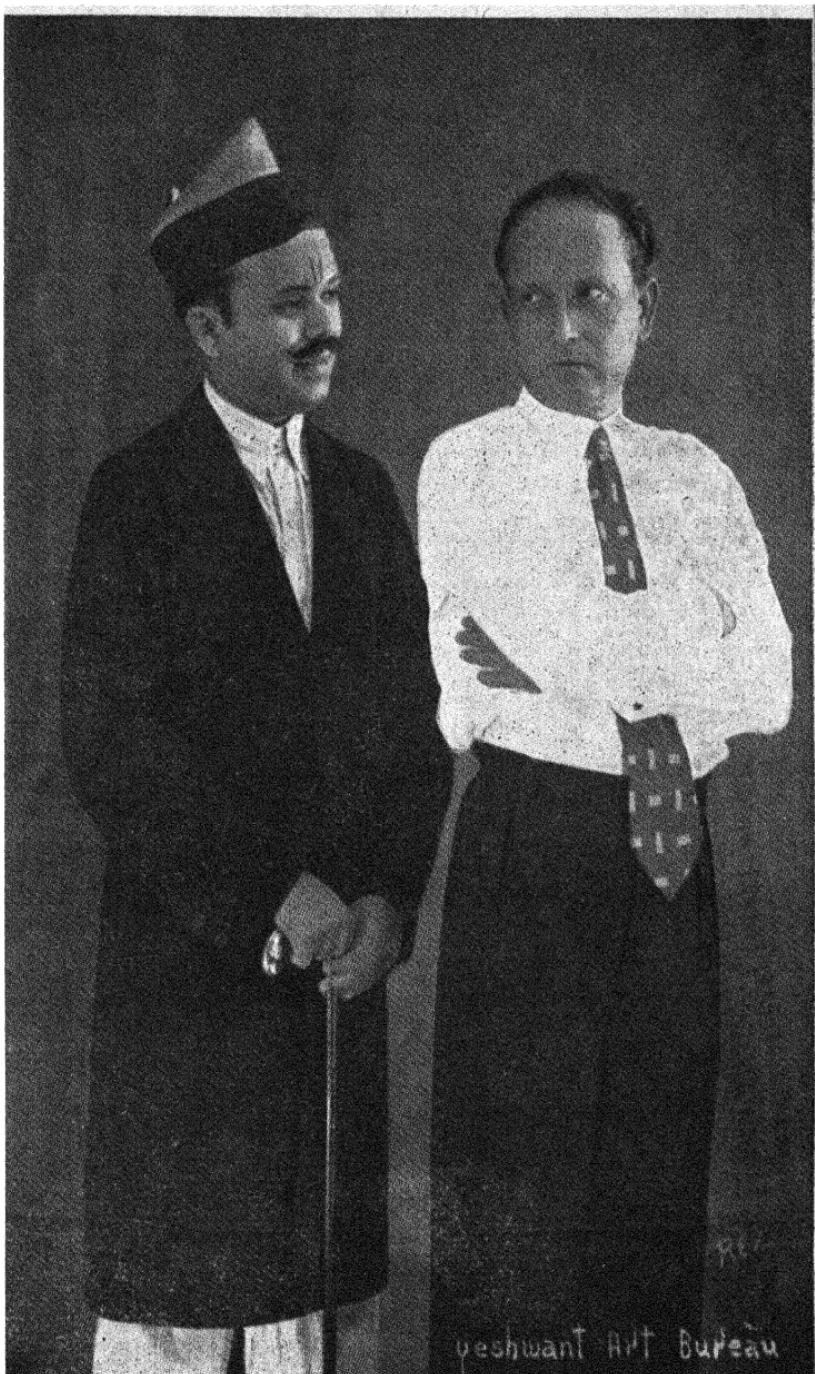
लटका भरला पसारा । मोहचि सारा, मानी
 जगाला ॥ धृ० ॥ वाटे जो जो, मार्ग बरवा,
 तो तो मनीं कां न माना ? ॥१॥

कोण वरं आलं या वेळीं ? (हिरालाळ येतो.) कोण आपण ?

हिरा०—मारू नाम हिरालाल चतुर्भूज.

श्री०—काय दृवं आपल्याला ?

हिरा०—ते वत्सला ह्याय के घेरमंदी ?

Vishwanant Art Bureau

हिरालालः—ते वत्सला हाय के धेरमंदी ?

(पृ. ३२)

शर्वरंग—(तोड़ फिरवून) आलीं; वटपौर्णिमेच्या वटशुक्षावर विश्रांति घेणारी हीं वटवाघळ आलीं ! (जातो.)

हिरा०—सुं साली आय रांडनी घेरनी मजा छे ! आमे आवा वेपारी माणसं पड्या ने येना दरवाजाउपर आव्या छे, तो हमारी दाद कोई लेतो नथी. लेहे, सुं एवन् रुबाबमां निकली गया ! आखरे रांडनाच खानदाननो केनी ! अने वरी तेने मिजास केटली !! आगली नायकणनी ये रीत नई हती. खानदानी माणसेनी अब्रू सचवाती हती. पण हालनी नायकणो तो घणी मगरूर अने बेपर्वा रहे छे !

(हातांत पिशवी घेऊन कृष्णा येतो.)

कृष्णा—बायजी, ए बायजी, (वत्सला आंतूनच ‘कोण आसात मरे’ असें विचारते.] कोण दोटी येयत्यात. [‘लेका बसच्याक सांग’ असें ती आंतून म्हणते. कृष्णा हिरालालास बसावयास सांगून आंत जातो. थोऱ्या वेळाने वत्सला येते.]

हिरा०—ते दिवसच्या गोष्ठीचा तूं आज देल के जबाब ?

वत्सला—कसला ?

हिरा०—तूं खर्ची घेल के ?

वत्स०—नाही. माफ करा.

हिरा०—ये बग वत्सला, दोन चार रुप्याची गोष्ठ नाय करते मी. एक टेमला पांच पचास देऊनसी बी जायूल.

वत्स०—पुन्हां अशी गोष्ठ माझ्याजवळ तरी काढूं नका.

हिरा०—अरे तेमदी एवडा काय इयाला ? आतां तो लय नायकण असाच करेला लागली हाय. आमच्या लोकचा बी बेपार बसूनसी गेला; आतां हाय कोनचे पास मयन्याचा सो-पासो-हजार रुप्या नायकणला पगार देयला ? ते पयला वखत नाय हाय आज. दरवाजामंदी चालूनसी आलेला पेसा तुमी लोक असा फेकूनसी देते. ये काय चांगली गोष्ठ हाय ?

वत्स०—कोणी चांगला मनुष्य असला, तर त्याचा मी बंदीचा पगार घेईन.

हिरा०—ए वत्सला, तू ये काय गोष्ठी करते ? जे वख्ताला माजा बेपारधंदा तेजीमंदी होता, तें टेमला पांसो पांसो रुप्या मयन्याला पगार नायकणला दिला होता. साला नांव बंदी, पुन् पगार देनार ते शेट्लाच बंदी, असी गोष्ठी झाली !

वत्सला—पण सगळ्याच नायकिणी अशा लबाड व बेमान असतात ?

हिरा०—अरे समदी असी नाय तो कसी हाय ? ते एक आपी करूनसी होती; तेला बसो रुप्या मी पगार दिला; पयली पयली ते लय चांगली चालली. आज दागिना पायजे, काल पातल पायंज, परमदाढे व्हावस पायजे, एम् पायजे तेम् पायजे, असा करूनसी दर मयन्याला केटला परचुटण रुप्या खरच केला; वरी ते साला ‘गजरा अलावन्स’ !—

वत्सला—म्हणजे ?

हिरा०—ते असा हाय, के आमी लोक रात्र्या नव दाये टेमला बार निंघनार; ते वख्ताला फूलची गजरा लय सस्ता मिलते; दुपारचे टेमला मंगू मळे. ये गोष्ठी त्येच्या ध्यानमंदी आली, तवा बोलते, के ‘मी दुपारचे टेमला गजरा घेल; मला पैसे देऊनसी ठेवा’, असा सांगूनसी रोजना आठ आठ आना मारापोसथी लेती हती. अवडा समदा करूनसी बी माजे टेमला सिनेमाला नाय तो बाजूना घेरमंदी दुसरेसंगती मजा मारेला जात होती ! असा तुमचे लोकवर आमी इसवास कसा ठेवेल ?

वत्सला—तुम्ही आतां आप्पी म्हणून जें नांव घेतलंत खा बाया कारवाकरणी. आम्ही गोवेंकरणी इतक्या निमकहराम नसतो. ज्याच्याकडून अर्धी भाकरी मिळेल, तोपर्यंत सगळ्या भाकरीच्या आशेन त्याच्याशी आम्ही निमकहरामपणा सहसा करणार नाही.

हिरा०—अरे ये कसाला वार्ता करेते ?

वत्स०—तुम्हांला माहीत नाही. पूर्वीचे लक्षाधीश आमच्या गोवेंकरणी-शिवाय दुसरी नायकिण ठेवीत नसत. वर्षेन् वर्षे ते तिचा सांभाळ करीत. ती पण त्याच्याशी इमानानं वागत असे.

हिरा०—येच्यामंदी मोठा नवल काय सांगते ?

बत्स०—तसं नाहीं. पण त्याच शेटीवर अब्रूचा प्रसंग आला, तर आमची गोवेकरीण आपलं सर्वस्व देऊन आल्या अन्नदात्याची अब्रू वाचवी. एखादी गरती कसोटीच्या वेळी घेमान ठरेल; पण अस्सल कलावन्तीण आपलं इमान सोडणार नाहीं ! तुम्ही आपले एकटीच्या एका अनुभवावरून सगळ्यानांच देष लावतां.

हिरा०—अरे हमे काय समजते, के अमकी ये गोवेची ने फलाणी ते कारवारची नायकण हाय ?

बत्स०—खरं म्हणाल तर आम्हां कलावन्तीणीचीं कुटुंब या सुंबईत फारच थोडी आहेत. कांहीं वर्षामागं आम्हाला मोठमोळ्या हुदेदार अधिकाऱ्यांकडून व लक्षाधिकाऱ्यांकडून जो मान भिळत असे तो आतां कमी झाला. आमच्या गोव्यांतील कुणवीणी पण या शहरात येऊन कमाईच्या जोरावर आमच्यावर सरशी करायला लागल्या. अमकी ही कलावन्तीण कीं कुणवीण, हे कोण पहातो ? अलिकडे कारवार, कुमठा, मंगलोर या ठिकाणच्या बाया सुंबईत खूपच आल्यामुळे आमच्या गोवेकरणीच्या धंयाची किंमत राहिली नाहीं. त्या ‘भांगरापट्ट’वाल्या बायांनी आमच्या कलवंतपणाच्या खन्या धंयाची माती केली. शिवाय, दुसरी गोष्ट अशी, कीं तुमचे लोकहि आतां पूर्वीसारखे इमानी राहिले नाहित. आम्हाला आमच्या सगळ्या हयातीचा विचार कहन वागावं लागतं.

हिरा०—हास तो वरी. तेबी बरावर हाय तुजा; पन् मी सांगते तसा नाय कबूल होते तूं ?

बत्सला—मी मधांशीच तुम्हाला सांगिलं. तुम्ही म्हणतां तसं मला कबूल करतां येणार नाहीं.

हिरा०—बरा, तुजी मर्जी ! पण मी तुला अशी गोष्ठी सांगते, के तुज्या बेनला —

बत्सला—कां ?

हिरा०—तूं असी गरम कसाला होते ? ए बग, माजा एक बेपारी

दोस्तदार है; ते तुज्या बेनची दोस्ती करेला मांगते. अने ते मनुष बी एक जंटलमेन हाय.

बत्सला—काय म्हणतां ? कोणाची ?

हिरां—तुजा भेजा आज ठिकानवर नाय हाय; मी काल येल तवा नक्की इचार करूनसी सांग. आतां टेम इयाला; जाते मी. (जातो.).

बत्स०—जातां जातां काय म्हणाला हा ? सुशिलेची—गोष्ट ?—ही खरी गोष्ट ?—खरीच असेल; कारण तो म्हणाला 'मी उद्यां येईन, नक्की विचार करून सांग.' तो उद्यां येणार ! पण मी नक्की विचार कशाचा करूं ? माझ्या विचाराळा आतां काय किंमत राहिली आहे ? विचाराच्याच देन गोष्टी सांगायला गेली, तर ती म्हणाली, की ' देईन तुला जबाब.' माझ्याच कमाईनं रंगारूपाला येऊन मलाच उलट ती. जबाब देणार ! माझ्या सांगाच्याप्रमाणं ही जर धंद्यांत पडती, तर माझी चिंता दूर नाहीं का होती ! पण मनांत मांडे नि पदरांत धोडे ! या पेरीच्या आशेमुळे इतके दिवस मला धीर वाटत होता. पण आतां तो पार सुटला. श्रीरंगाची दोस्ती नसती तर सतीश तरी या धरांत कशाला येता ? धरांतील माणसांदेखतच एखाया तरुण तरुणीची घसण जास्त होत गेली, तर अंतीं तिचा परिणाम काय होईल ? प्रेम—प्रेम ! प्रेमाच्या गांठी—पण त्या कुजल्याशिवाय मुटील कशा ? सगळीकडे जर तेच प्रकार तर सुशिलेला तरी मी दोष कां यावा ? माझी स्थिति बरी नाहीं म्हणून मी तिच्या आड कां यांवं ? तिच्या तरुणपणांतील उभेदीच्या नि इच्छेच्या मी आड आली, तर मला पापच लागेल. तिच्या जागी मी जर असत्यें, तर सतीशाच्या प्रेमांत मी कशावरून सांप-डळें नसतें ? पण नको. सतीश !—विचारी सतीश ! ! अहा ! बोलणं नि करणं यांचा एक जीव ज्याच्या अंतःकरणांत झाला आहे, तो सतीश कुणाच्या प्रेमाला पात्र होणार नाहीं ?

पद ८

**सुखद किती सहवास सदा । लाभयोग हा
मजला ॥५०॥ जगांत मोहमयी वैखरी स्वताहे ।**

वचनीं फसविती घाव पडे कां साहे । परि तव
साच क्रुति । संशय वरि भावातें ॥ १ ॥

प्रवेश २ रा

[स्थळः—स्ता; सुंदरराव येतो.]

सुंद०—विहारांत राहून धर्मज्ञानाचा प्रसार करणाऱ्या कुठं त्या बौद्ध-
भिक्षुकिणी अन् कुठं आतांच्या ह्या देवदासी ! वारांगना, कलावंतीणी,
नायाकिणी, देवलिणी, भाविणी, मुरळ्या, वेश्या, गणिका, पण्यांगना, ओ हो !
या सगळ्या पतित खियांचा उद्धार ! काय मजा आहे बुवा ! चहूंकडं पहावं
तों वेश्यांच्या उद्धाराची फाल्गुनी बोब ! ! पण या उद्धारकार्याची तिढीक
कुणाऱ्या ? आमच्या कट्टर सनातन्यांना ? छे, मग मुरदंग्याप्रमाणं उमा
असलेल्या मवाळपक्षाला ! नाही. तर मग या वेश्योद्धाराचा पोटशूल कुणाला
लागला आहे ? खरं म्हणाल तर स्वैरसमागंमाची तरफदारी करणाऱ्या
आमच्या अविवाहित तस्णांना ! वाः, छान ! अहो उंदराच्या तोंडांत खोब-
च्याचे तुकडे दुसर काय ! वेश्यांच्या विलासमंदिराकडं जाप्याची माणसाची
नैसर्गिक प्रवृत्ति जोंपर्यंत कायम आहे, तोंपर्यंत तस्णांचेच प्रयत्न कशाला,
पण परिषदा अन् कायदेशारि चळवळी या देखील ओवेर वांझच ठारायच्या.
लैंगिक विषयावरील पाश्चात्य ग्रंथकारांचे ग्रंथ वर वर चाकून आमच्या
संस्कृतीला न मानवणे उष्टे सिद्धांत नवाविचारांच्या गोडस नांवाखालीं
बसवून, सुधारणा—सुधारणा—म्हणून ओरडणाऱ्या आमच्या मंडळीना
काय म्हणावं तेंच कळत नाही मला. अगदी नासकी नीति, म्हणून वेश्यो-
द्धाराच्या प्रश्नाला सनातनी वृत्तीच्या समाजानं नाकं मुरडलीं, तर भीं म्हणतों,
कीं त्यांत इतकं बिघडलं कुठं ?

पद ९

भाव साच समजा । वसत सतत
 जर्नां, पाप जगतीं या ॥ धृ० ॥
 प्रखर पोक जरी मानित कुणी हा ।
 विकल सकल भवभास जाहला ।
 जाई परि विरत । आस मम गमत ॥१॥

दुसरी गोष्ट अशी, की जिवाला किंचित विरंगुळा, मनाला थोडीशी थारेपालट, म्हणून कधीकळीं कुणी वेश्येचा जिना चढत असले, म्हणून तिचा एकदम उद्धार करण्याची एखायाने भाषा करणं मला तर पसंत नाही. वेश्या म्हटली, की ती दगावाज, गळेकाम, अगदीं शुद्ध जळू ! ‘नास्त्य-गाननिपुण कलावतीची ही माया’ हे विचार मांडणरे आमचे देवलमास्तर खुळे का होते ?

(माधवराव प्रवेश करतो.)

माधव०—काय, आवासाहेब !

सुंदर०—अहो होतां कुठं ?

माधव०—आजच येणार होतों आपल्या घरीं.

सुंदर०—अहो पण इतके दिवस झुकलां होतां कुठं ? पत्ताच नव्हता तुमचा मुळीं ?

माधव०—काय सांगू आवासाहेब, या ओळखीच्या मंडळींनी भंडावून सोडलं होतं मला.

सुंदर०—आं ! काय झालं म्हणतां ?

माधव०—तसं कांहीं नव्हतं विशेष. मारील शनिवारी त्या ‘विलांडर बँके’ च्या स्टाफची सिंगांगपटीं असल्यामुळे गुंतलों होतों थोडासा.

सुंदर०—थोडासा—सबंध नव्हतात ना गुंतला ?

माधव०—अहो बँकातली ही मंडळी तरी किती तन्हेवाईक ! यांनी डेबीट क्रेडीटचे आकडे फक्त मोजावेत; बाकीच्या व्यवहारांवद्दल —

सुंदर०—शेवटीं वॅलन्स झीरो — असंच ना ?

माधव०—अहो, गाई तर हवी; पण ती आखूड शिंगांची, थोडं खाणारी, अधिक दृध देणारी अशी हवी; मिळायची कशी हो ?

सुंदर०—म्हणजे त्या गाण्याचा प्रोग्रामाला गाई दिलीत, की बाई दिलीत ? समजायचं तरी काय यांत ?

माधव०—प्रोग्रामच्या व्यवस्थापकांपैकीं दोघे आले मजकडं, अन् म्हणतात कसं, अहो माधवराव, आमच्या पार्टीला एक सुंदरशी गाणारीण हवी. ती काय मागेल ते पैसे देऊं.

सुंदर—मग या मागणीप्रमाणं पुरवठा केलात का ?

माधव-—शेवटीं कंटाळून मी हें काम तिसऱ्याकडंच सोपवलं. अहो, या टवाळांच्या भानगर्डांत पढून नसत्या ऊपाधी करतो कोण ?

सुंदर—म्हणजे ? तुमच्या ओळखीनं त्यांना एखादी फुकट हवी होती वाटतं ?

माधव—नव्हे, तसं नव्हे. त्यांच्या कन्डीशन्स मोठ्या विचित्र होत्या ! बाई देखणी हवी; तंयोरा सोळून आदा करणारी हवी; उंगरी, गळल, कवाली व लावणीहि गाणारी हवी; विरासारख्या लांब ठिकाणीं येणारी; थोडके पैसे म्हणजे तीस पस्तीस रुपयांचा विडा—

सुंदर०—अरे बापेर ! तीस रुपयांचा विडा अं ! मग दिडकोला भिळणाऱ्या पानपट्ट्यांचीं दुकानं ओमाड ?

माधव०—शिवाय, स्वभावानं ती बाई सोशल् हवी; आमच्यात्रे थोडं रिफ्रेशमेंट घेणारी हवी, ही त्यांची दुसरी अट.

सुंदर०—वा: छान ! अहो एखायानं आपली भावी पत्नी पसंत कर-
ण्याचा अन् निवडण्याचाच हा प्रकार ! प्रोग्रामच्या बोहळ्यावर नव्हतं ना
तिच ‘ लगीन सावधान ’ उरकायचं ?

माधव०—अहो ज्यांच्याकडं मी घेऊन गेलो त्या बायांची गाण्याची
त्यांनी ट्रॉयल काय घेतली, नि फुकटच्या पट्ठ्या खाऊन चालते काय झाले !
कांही एटिकेट्स तरी श्वांना ? शेवटी त्यांना सांगावं लागलं, कीं बाबांनों
तुमच्या या चवचाल अन् लहरी वृत्तीला साजेशी बाईं तसल्याच एखाया
मोहळथांत जाऊन शोध आपली. आबासाहेब, पैसे घेत असल्या तरी त्या
बायांना कांही अशू आहे कीं नाहीं ? त्या बायांबरोबर भलताच लघळपणा
करण शोभेल कां केव्हां ? गेल्या वर्षीचाच एक प्रकार. असल्याच एका
पार्टीच्या वेळीं बरीच मंडळी ‘ वूझिंग ’ अधिक झात्यामुळं गाण्याच्या
वेळीं बाईंची mischief (थषा) करू लागली. बाईं पण मोठी कडकच
होती. घेतलेले अऱ्डव्हान्सचे पैसे त्यांच्या आंगावर फेकून आपल्या साजिद्या-
बरोबर सीधा स्टेशनचा रस्ता धरला तिनं !

सुंदर०—वा: शाबास तिची ! अलिकडल्या या गुलालगोव्यांच्या नांग्या
ठेंचणाऱ्या अगर्दी अश्वाच बाया हव्यात ! हो, वरी आठवण झाली—

माधव०—हें पहा आबासाहेब, इकडं शेजारीच एका ग्रहस्थाना भेदून
येतों; आपण इथंच उभे रहा; मी पांच मिनिटंतच येतो. (जातो.)

सुंदर०—ही स्वारी रात्रीची एखादी अॅफॉइट्मेट ठरवायला तर
गेली नसेल ना ?

(देवळांत जाण्याच्या तयारीने नीरा येते.)

नीरा—अगवाई, हे तर आबासाहेब ! आज कुणिकडं इकडं ?

सुंदर०—कोण, तू नीरा ? पण कां हो, अशा लंगता कां ?

नीरा—पायाला लागलं आहे थोडं ?

सुंदर०—असं ! मला आपलं बाटलं—

नीरा—ही हों काय भलतीच थषा ?

सुंदर०—अग बोलूनचालून तुम्ही वारांगना ! तेव्हां म्हटलं लागायचे एखाद्वेळीं गरमनरम वारे तुमच्या आंगाला ! पण काय ग ? अशा त्या तयारीनं जोगवा मागायला कुठं निघालीस ?

नीरा—जोगवा नाही हा. देवळांत चालली आहें मी.

सुंदर०—कुठं ? दोन देवळांकडं ?

नीरा—नाही हो, इथल्याच मारुतीला.

सुंदर०—कोणच्या ? त्या कांदेवाडांतल्या मारुतीला कां ? वाः ! मग उत्तम ! तो ब्रह्मचारी अन् तुम्ही अखंडकुमारिका ! पण काय ग ए, तेवळ्याच त्या मारुतीला तेल्याच्या घाण्याप्रमाणं तरुणांच्या अन् तुमच्या प्रदक्षिणांचे विळळे अहोरात्र बसतात, अशा त्या मारुतींत कोणता जाज्वल्यपणा मुरला भरला आहे ?

नीरा—छेः, भलतंच ! वरंच विनोदी पण लाक्षणिक बोलतां हो तुम्ही ! तें असो; पण त्यावर पुन्हा नाही आलांत आपण ?

सुंद०—आलं होतं ग मनांत; पण आमच्या त्या माधवराव फक्कडं-चाच पत्ता नव्हता.

नीरा—काय ? आपल्याकडंहि नाही आले ते ?

सुंद०—अग मला वाटलं, कीं त्याची दैठक तुझ्याकडंच असेल !

नीरा—छेः, नाही. कांहीं दिवसांपूर्वी माझ्याकडं येऊन माझी हिन्याची चमकी दुरुस्त करायला गेले त्या दिवसापासून त्यांचा पत्ताच नाहीं.

सुंदर०—ऑ ! ह्याहि करामती आहेत कों त्याच्या आंगी ?

नीरा—घर तुमचंच आहे; या आपण केव्हां तरी. येतें मी (जातें.)

सुंदर-—मला एकव्यालाच ठेवून हा गेला कुठं इतका वेळ ? सतरा खुंटावरले देई; सान्या जगाच्या उठाठेवी करण्याचीं योचीं कंत्राठ ! बाकी कांहीं वेटेला असल्या त्या मुरलेल्या मोरावळ्यांचा फार उपयोग होत असतो !

माधव—(प्रेषा करून) Excuse me Abasaheb ! त्या गृह-स्थांचा चहाचा आप्रह झाला म्हणून लागला थोडा वेळ. शिवाय, नीराचा अणि आपला रंगांत आलेला डायूलेंग पाहून उशीरच केला मुदाम. आबासाहेब, त्या दिवशीच्या आपल्या त्या प्रकाराबद्दल म्हणाली कां ती काहीं ?

सुंदर—अन् त्या दिवसापासून तुमचंहि जाण झालं नाहीं वाटतं ?

माधव——तसं नाहीं—पण—मला देखील तो प्रकार एकंदरीत वाईटच दिसला. अन् त्या दिवसापासून मीहि तिच्या घराची पायरी चढलो नाहीं.

सुंदर०——असं ! तुम्हाला देखील बरंच वाईट वाटलं !

माधव०——हें पहा, मी उद्यां येईन त्या वेळी बोलेन एका कामासंबंधी. गुड बाय. (जातो.)

सुंदर०——हं ! बरींच त्रांगडीं दिसतात या फक्कडरावांचीं ! नाहीं; पण इतक्यांतच गैरसमज रूऱ्य घेण बरं नाहीं. बोलूनचालून या नगर-भवान्या ! यांच्या बोलण्यावर विश्वास कितपत ठेवावा हा देखील प्रश्नच आहे. काय म्हणाली ती ? ‘या आपण केव्हांतरी’. तें कांहीं असो; पण पात्र मात्र मारू आहे यांत शंकाच नाही ! स्मशानसन्निधालहि मोह आवरायचा नाहीं हिचा !

पद १०

विषय सुखाला मोहुनी घाला । जीव
निमाला तोषवि आतां ॥ धृ० ॥ हौस मनाळा
या विलासा । वासना सुफला कराया । पाही
अजि मी सुख-वश-गणिका ॥ १ ॥

प्रवेश ३ रा

- - - - -

[स्थळः—वत्सलेचे घर. कृष्णा हॉलमध्ये बसाला आहे; वतर्मानपत्र घेऊन आकडा पहातो.]

कृष्णा—गेला ! आजचा पण चान्स गेला नि आकडा हुकला ! नशीब दुसरं काय ! फुटकं मडकं नि माझं डोचकं सारखचं ! या घरांत सगळ्यांना कंटाला आला आहे; पण अडचण होईल माझी. मुंबईची वस्ती; जेवणाची नाहीं तरी निजथ्याची सोय लागली नाहीं, की आमचा संसार फुटपाथवर ! आज इकडचं तुटलं तर उद्यां दुसरीकडं जोडलं. बाजारहट करणं, चिठ्या पत्रं नेणं व घरांत एक सोबत राहणं, एवढ्या मजुरीला आम्हाला कोठेहि राहतां येते. आमच्या गांववालींचे धंदे चालले आहेत तोंपर्यंत आम्हाला काळजी नाहीं. शिवय, दुसरा खर्च सोडण्याला असे हे छकेपंजे आहेतच.

[वत्सला येते.]

वत्सला—रे कृष्णा, सांगितलंस कां तिला ?

कृष्णा—हे वायजी.

वत्सला—काय बोलली ती ?

कृष्णा— वायजी, तुझं ती ऐकेल असं नाहीं दिसत. सतीशाचं तिला पकंच वेड लागलंय.

वत्सला—बरं, तुला सांगितलेलं काम करून लवकर परत ये. [कृष्णा जातो.] छेः, पोरीची आशा करण्यांत आतां अर्थ नाहीं.

पद ११

गमत विफल अजि मनास आशा । प्रसंग
साशंकशा काला ॥ धृ० ॥ सुजाण बाळी कुणा
जुमानी ? । धांवत येई अनंग आतां ॥ १ ॥

सतीशानं तरी तिला लगांचं बचन खरोखर दिलं असेल कां ? पण याचा विचार कशाला ? (दारावर आवाज होतो.) विचार करण्याच्या वेळीच कोण आलं त्रास यायला हें ? या सोळभोकांना कांही धंदे आहेत की नाहीत ? (दार उघडते) या हो आंत.

(सतीश येतो.)

सतीश—श्रीरंग आहे कां घरांत ?

बत्सला—तुकताच तो बाहेर गेला. पण तो नसला म्हणून घटकाभर बसायला तुम्हाला परकेपणा वाटतो ?

सतीश—तसं नाही; पण श्रीरंग असता, तर गप्पा मारीत बसलौ असतो थोडा वेळ. त्याला सांगा, की मी येऊन गेलों; जातो मी.

बत्सला—माझं कांहीं काम आहे; थांबाल कां थोडा वेळ ?

सतीश—तुमचं कामच असलं तर थांबेन. कसलं काम आहे ?

बत्सला—तुम्हीं थोडावेळ बसावं म्हणून एक निमित्त काढलं. हें पहा सतीश, मझ्या विचारण्याचा राग नाहीं ना येणार ?

सतीश—राग ? रागावतांना मला कर्धीं पाहिला आहे कां तुम्हीं ? खुशाल विचारा.

बत्स०—तुमच्या लगाचे लाडू कर्धीं देणार ?

सतीश—कुणी सांगितलं तुम्हाला माझं लग आहे म्हणून ?

बत्स०—लगीनच करणार नाहीं तुम्हीं ?

सतीश—तुमचं कांहीं काम आहे म्हणून मला बसवलत; अन् लग्न बद्दल विचारतां याचा अर्थ कळत नाहीं मला.

बत्सला—राग नका मानू. तसं कांहीच नाहीं. पण आईबाबांसमक्ष तुमचे दोनाचे चार हात झाले तर बरं होईल.

सतीश—तुम्हाला तें बरं दिसेल; पण मला तें नको आहे.

बत्सला—म्हणजे लगीनच करणार नाहीं ?

सतीश—तसं नव्हे; लग्नाचे चाळु प्रकार मला आवडत नाहीत.

बत्स०—म्हणजे मिश्रविवाह का करणार ?

सती०—नाहीं. जन्माची जोडीदारीण पतकरणार आहे मी.

बत्स०—पण सतीश, ती कुमारिकाच पसंत कराल ना ?

सती०—जोडीदारिणीची निवड करण्यांत मी कांहीच भेद मानीत नाहीं.

बत्स०—पण तुमचे हे विचार तुमच्या वड्लांना पसंत पडतील ?

सती०—तो प्रश्न माझा आहे. बरं, आणखिन् आहे कां आपले कांही काम ?

बत्स०--काम नव्हतं तसं. पण मला एकटीला घरांत वेळ जात नव्हता द्याणून सहज बसवलं. अन् बोलायचंच कांहीं तरी द्याणून लग्नाची गोष्ट काढली. रागावूळ नका हं सतीश. (दारावर आवाज; बत्सला दार उघडते; सुशिळा येते; बत्सला आंत जाते.)

सुशिला—हँडो ! बराच वेळ थांबावू लागले वाटतं ? वेळेवर याल म्हणून वाट पाहिली नि गेल्यें मग बाहेर.

सती०--तुझी काय मजा आहे आजकाल.

सु०--कां ? तुझी चुकलांत म्हणून वाटतं ?

सती०--मला सोबत असली काय अन् नसली काय, दोन्हीं गोष्टी सारख्या. जन्माला येतेवेळीं ब्रह्मदेवाकडनं जो ' Magna Charta ' घेऊन आलें, त्यांत विशेष अर्शीं कलमचं नव्हतीं; अगदीं कोरा करकरीत होता तो. पण माझ्या वाढत्या वयाच्या वाढत्या व्यवहारांनी आतांशा मात्र तो विविध रंगांनी रंगू लागला आहे.

सु०--पण याचा कांहीं अर्थच कळत नाही गडे. हा बादरायणसंबंध तरी कोणत्या अर्थांने ?

सती०--शेले, बायरन्, टेनिसन् या कर्वीच्या काड्यांत नाही आढळा अर्थ ?

सु०—हें पहा, मला किनई असं हें बोलून खिजवूं नका हं उगाच.

सती०—पण यांत मी बोललों काय असं ?

सु०—आठवण निघाली, कीं मला त्या बायरनचा तिटकारा येतो.

सती—कां ? मठांतील जोगिर्णीच्या नीतिमस्तेचा भोपळा चब्हाठथाकर फोडणारा त्याचा तो ' Don Juon ' हिरो आवडत नाही वाटतं तुला ?

सुशिला—नको, मला कांहीं नको. तुम्ही हा काव्यशास्त्रविनोदाचा विषयच बंद काराल तर बसेन मी थोडा वेळ.

सतीश—मग कोणता विषय आवडतो तुला ? विषयाचा विषय ? (त्याच्या तोंडावर हात धरते) अग पण मग काय हवं तुला ?

सुशिला—मला हवं, तें येईल कां देतां ?

सतीश—मला सष्ट कळल्याशिवाय मी हो कसं म्हणूं ?

सुशिला—इतका खोल विचार करण्यासारखी ती गोष्ट नाहीं. मग म्हणा ना हो म्हणून.

सतीश—सुशा, तारुण्याच्या उन्मादानं डवरलेह्या तुझ्यासारख्या तरुणीसमेर रात्रंदिवस बसण्याची नि मोकळेपणानं वागण्याची संधि मिळाल्यामुळं होला हो म्हणणारा मी एखादा लंपट तसु नव्हे.

सुशिला—मी सांगणार आहे ती गोष्ट साधी आहे. आपण सहज होकार देऊ शकाल. विचाराचा प्रश्नच नाहीं सुईं. मग म्हणाना हो म्हणून.

सतीश—अं हं ! तसं नाहीं. आधी प्रश्न नंतर उत्तर.

सुशिला—तुम्ही किनई आज माझी थदा करण्याचा निश्चय केलेला दिसतोय.

सतीश—तुला थदा वाटत असेल तर खुशाल तसं समज.

सुशिला—तुम्ही हें सारं serious च बोलतां ना ? तर मग मीच सांगत्यें तो विषय.

सतीश—हं, आतां ठीक झाले. अशी व्यवस्थितपणानं बोललीस तर तुझं सारं हितगुज ऐकायला मी तयार आहें. कॉलेजांत शिकलेल्या Logic चा व्यवहारांत कांहींसा उपयोग करीत जा.

सु०—असं ! असं विचारते, कीं आपल्या विवाहाची तयारी केव्हां करायची ?

सतीश—कुणाच्या ? तुझ्या कीं म इया ?

सुशिला—आपल्या म्हणत्यें ना मी ?

सतीश—माझ्या सोयरिकेची अजून तरी सोय झालली नाही; तू स्वतःला स्थळ पाहिलं असशील तर ठीकच आहे.

सु०—म्हणजे याचा अर्थ ?

सतीश—याचा अर्थ अगदीं स्पष्ट नि सरळ आहे. कळला नाहीं तुला ?

सु०—म्हणजे ? तुम्ही माझा स्वीकार नाहीं करणार ? माझी तुम्ही निराशा कां करणार ?

सतीश—तुझा स्वीकार नि तुझी निराशा ! वाः ! ! अग सारेच तरुण तरुणी एकत्र वावरल्यानं त्याच्या त्या मैत्रीचा व प्रेमाचा शेवट जन्माच्या गाठींत होतो—नव्हे, झाला पाहिजे—ही तुझी समजूत मला तरी वेडेपणाची दिसते.

सु०—सतीश, अशा तन्हेनं बोलून तुम्हीं मला दगा देत आहांत याचा तुम्हीं कांहीं विचार तरी केलांत कां ?

सती—तूं स्वतःच एकटीनं आपल्या मनाशीं वाढनिश्चय ठरवलेस, या तुझ्या मनोराज्याला जबाबदार तूं कां मी ? असं समज, कीं मी तुझ्याविषयीं आपल्या मनांत कांहीं ठरवलं असंत; पण तुझ्या पसंतीचं क्षेत्र निराळं असंत, तर माझी स्थिति काय झाली असती ? “तूं माझ्या योजनेचे मनोरो कोसळून टाकलेस” असं मी तुला म्हणालों असतों तर त्यावर तूं मला कोणतं उत्तर दिलं असंतस ?

सु०—एकूण, मी होऊन स्वतःलाच फसवलं असंच ना ?

सती०—अगदीं अक्षरशः ! या बाबत माझ्या संमतीशिवाय, जी कल्पना तुं आपव्या मनाशीं बांधली आहेस, ती तुला दगाच काय पण अन्ती तुझा गळाहि कापस्याशिवाय राहणार नाही. मग उगाच भलत्याच मार्गाचा अवलंब कां बरं करतेस ?

सु०—हृषणे ? विवाहविधीच्या बंधनाशिवाय तुमच्याशीं संसार थाट-णारी सहचारिणी निवडणार आहांत तुम्ही ? असल्या प्रकारानं वागायला आजची कोणती तस्णी कबूल होईल ?

सती०—जिची तयारी असेल ती होईल कबूल. विवाहविधीच्या तत्त्वाला तूं सर्वस्वी बळी पडल्यामुळं तो मार्ग स्वीकारणं तुला शक्य नाही. म्हणून ह्याणतों, नादानपणानं तूं आपल्या विचाराचं सुकाणूं भलतीकडं फिरवून आपल्या जीवननौकेला अविचाराच्या खडकावर आपटं नकोस; तें तुला पश्चात्तापाला नि नाशाला कारण होईल. आयुष्याच्या जबाबदारीची जाणीव ठेऊन, योग्य दिशेन गेलीस, तर खांत तुझं कल्याण होईल. सुशा, अविचारानं वागू नकोस इतकंच ध्यानांत ठेव. (जातो.)

(वत्सला येते.)

वत्स०—आतां उघडले कांडोळे ? की मला जबाब देणारं तुझं तेंडच बंद झालं ? कां बोलत नाहींस आता ? सतीशाच्या मांगं लागून झालं कां सार्थक ? आकाश दोन बोटं उरलं होतं ना तुला ?

सु०—खरं आहे. पण सुशीक्षित वेश्या ह्याणून मी जगात मिरवावं असंच ना तुझं ह्याणं ?

वत्सला - अग मी थोडसं शिकलैसवरले म्हणून एखाशाची बायको होय्याचा हट्ट धरला को ? या पुढं तुला माझ्या सांगण्याप्रमाणं बागायचं नसेल, तर उयांपासून चारी बाटा तुला मोकळ्या आहेत. ज्याचं तुला इतके िवस वेड लागलं होतं त्यानंच उलट तुझ्या ढोऱ्यात उजेह पाडला! अजून तुला नीट वागायचं असलं तर पहा. (जाते.)

सुशिळा—अविचार ! खरंच अविचार का माझा ? विधीशिवाय मी सतीशांबरोबर संसार थाटायला तयार ज्ञालें, तर माझ्या बहिर्णीत नि माझ्यांत फरक कोणता राहील ? तिच्या सांगण्याप्रमाणं एका यजमानाशीं संबंध ठेवणं किंवा सतीशांबरोबर विधीशिवाय राहणं ह्या दोन्ही गोष्टी सारख्याच नव्हत कां ? मग वेश्यांना देष तरी कां वरं यावां ? अशा प्रकारानं थाटलेत्या संसाराला आजचे लोक काय म्हणतील ? अधिक शिक्षणाच्या नार्दी न लागतां, यापूर्वीच मी धंद्यांत पडते तर घरं नसतं कां ज्ञाले ? हो, पण शिक्षण आमच्या मूळ धंद्याच्या आड येतं, ही विचार-सरणी बरोबर नाही. पूर्वीच्या आमच्या बाया; त्यांना कुठं अक्षरओळख होती ? आमच्या आधीची पिढी थोडीच शिकली; मी तर आतां इंग्रजी शिकलेली; ह्याणून मी आमच्या धंद्यांत पूळ नेये कां ? आमचा धंदा नि शिक्षण यांचा भलताच संबंध जोडणं चूक नाहीं कां ठरणार ? तसं करणं चूकहि ठरेल ! पण बहुजनसमाजाचं अनुकरण करण्याची वृत्ति जोपर्यंत आमच्यांत जिवंत आहे, तोपर्यंत असल्या गोष्टीचा माझ्यासारखीनं विचार करून काय निष्पत्र हेणार ? माझ्या तरुण भगिनींनों ! विलासप्रिय बियांनों ! मी तुमच्याशीं कोणत्या तोंडानं बोलूं ? ज्या तोंडानं बोलणार त्यावरला तजेला पार झाडून गेला ! माझं तोंड काळं ठिक्कर पडलं ! भावी पति म्हणून ज्याच्या संगतींत अहोरात्र बसल्ये, उठल्ये, त्यांन अखेर निराशेच्या खोल दरंत मला फेंकून दिलं !—नाहीं. मीच, मीच स्वतः स्वतःला फसवून घेतलं ! वडिलधान्या माणसांच्या वर्चस्वाखालीं सांपडलेल्या माझ्यासारख्या परावलंबी अशा अविवाहित तरुणी आपल्या बच्यावाईटाचा विचार करणार नाहीत, एखाद्याच्या बाहेरील देखाव्यावर भाळून त्याची अभिलाषा धरण्याचा मोह आवरणार नाहीत, त्यांना माझ्यासारखा कटु अनुभव आल्याशिवाय राहणार नाहीं. दगा, अंती सर्वस्त्री दगा ! हा माझा सावधगिरीचा इषारा. पण हो, सतीशांच्या मताप्रमाणं मी तयार ज्ञाल्ये, तर—तर त्यांची प्राप्ति होईल मला ? होईल; पण ती विधीशिवाय ! छे; हें मला तरी पसंत नाही. खींनं विधीशिवाय संसार थाटला, तर पुरुष तिला आजन्म सांभा-

झील याची ज्ञाश्वरी तरी काय ? पुरुषांवर पूर्ण विश्वास ठेवायला आम्हां
ख्रियांना तरी आधार कसला ? नाहीं, नाहीं; सबू झूट; सगळा ढोंगीपणा !
(कोचावर थोडावेळ मान टेकेत) Hypocrisy ! A regular
hypocrisy (हस्ते.)—“ सुशा ध्यानांत ठेव; योग्य दिशा; तुझं
कल्याण; अविचारानं वागणं. ”—कलावन्तीण, कुलख्री,—वेश्या, वधु,
—काय?—सतीश ? सतीश, फसवणार मला ? सतीश बोला ना; तुम्ही दगा
देणार मला ?—गळा ? तुम्हां गळा कापता माझा ? का ? बोला. नाहीं
बोलत ?—काय ?—लाथ ? लाथ उगारतां माझ्यावर ? (हंसते) लाथ !
माझ्यावर, कों या मेलेल्या समाजावर ?

समाज झाला खिळखिळा ।
बनला त्याचा खुळखुळा ॥
पंरे वाजविती खुळखुळा ।
कुमारी रडती ढळढळा ॥
रुढीचा बसला पगडा ।
करुणापाझार फुटला दगडां ॥
वेश्या—वधुंचा जमला झगडा ।
लभविधीवरी पाणी सोडा ! ॥

वत्स०—काय ग सुशीले, अजून नाहीं डोळे उघडत तुझे ? ओ !
हे काय पहात्यें मी ! ही असले चाळे काय करूं लागली !

(वत्सलेकडे पाहून)

सुशीला—माझी करुणा वाणी । ऐकुन ती कानीं ।
दिव्य देवता कुणी । स्वर्गभुवना त्यागोनी । आली या स्थानीं ॥
(वत्सलेला सतीश समजून तिच्या आंगाला बिलगूं पहाते. मागील गाणे
शद्द तोळून म्हणते. शेवटली ओळ ज्ञपाळ्यानें म्हणून वेढाच्या भरांत
निघून जाते.) [पडदा.]

अंक दुसरा समाप्त.

अंक तिसरा

~»~»~»~

प्रवेश पद्धिला

~»~»~»~

[स्थळः—सुंदररावाचे घर; यमुना बसली आहे.]

यमुना—माझा सतीश किती विनयशालि, किती विचारी; पण खाच्या बुद्धीला कोणची वाळवी लागली आहे ती एक देव जाणे. वास्तविक यानं आता संसाराचा भार आपल्या शिरावर घेऊन आझाला सुख यायचं; पण ते सारं दूर राहून याचे विचार भलतेच ! इकडलं स्वतःच वर्तन तरी कांहीं धड ? तेहि नाहीं ! म्हणतात ना नांव मोठं नि लक्षण खोट, तशांतला सारा प्रकार ! खाण तशी माती ! मग मुलाकडं तरी काय बरं दोष ?

(सुंदरराव येतो.)

सुंदरराव—काय ? मुलाच्या अपराधांवर पांघरूण घालतेस ? वा : ! तुझ्यासारख्या आया पाहिल्या, की मातृ-दिन साजरा करणाऱ्या सुपुत्राची श्राद्धंच घालावीत असं वाटतं ! आपल्या चिरंजिवाच्या करामती नाहीं कळल्या अजून तुला. अग, सांया मुंबईत दिवे लावून नुकतीच त्यांन दिवाळी साजरा केली समजलीस ?

यमुना—समजल्ये ! तो दिवाळी साजरी करतोय झाणून तुझी शिमगा कां साजरा करतां ? तो मेला माधवराव —

सुंदर०—चूप; खबरदार त्याचं नांव घेतलंस तर. कुणाला तूं हैं ऐकवेतेस ? मला ? या would-be रावसाहेबाला ? माझा अपमान ? काय ग, तूं आर्य-बी आहेस, की एखादी वेसवा आहेस ? चल जा आंत. ए, सतीशला पाठवून दे. (ती जाते, व सतीश येतो.)

सतीश—मला बोलावलंत आपण ?

सुंदर—हो. हें पहा, तूं विचारी मुलगा आहेस; तुला कांहीं मला सांगायचं आहे.

सती०—काय ह्याणणं आहे आपलं आबासाहेब ?

सुंदर—‘टोकाकार’ पत्राच्या मागील अंकांत “विवाहसंस्थेची धॉड” या हेडिंगखाली लेख लिहून तूं आपल्या मतांचं जे प्रदर्शन देल आहेस त्याचा हेतू रे काय ?

सती०—त्याचा हेतू इतकाच, कीं माझे विचार मी स्पष्टपणानं मांडले.

सुंदर—अरे पण मूर्खा, तुला इतकं कळू नये, कीं तुझं अजून लग्न व्हायचं आहे; अन् तूं जर अशा तऱ्हेचीं मतं प्रतिपादन करूं लागलास, तर कोणता गृहस्थ तुझ्या लग्नाच्या भानगडींत पडेल बरं ? माझ्या कांहीं स्नेही मंडळींनी तुझा तो लेख वाचला; त्यांच्या प्रश्नांना मला कांहीं उत्तर देता येईना. शरमेनं मला मान खालीं घालावी लागली !

सती०—आबासाहेब, विवाह उरकून घेतल्यावर विवाहसंस्थेवर टीका करीत बसणं म्हणजे मतलव पदरांत पाढ्यून घेतल्यावर तत्त्वाचा प्रचार करणाऱ्यांपैकीं मी नव्हे.

सुंद०—पण तूं इतका वाढलेला मुलगा अशा तऱ्हेनं वागूं लागलास तर मला बाहेर तोंड तरी दाखवतां येईल कां ?

स०—स्वतःला पटणाच्या गोष्टीच्या बाबतींत इतरांच्या मतांच्या मापांचा उपयोग करणं मला आवडत नाहीं.

सुं०—माझं लग्न अशा तऱ्हेनं कां झालं ? घराण्याचा लौकिक काथम राखून चारचौधांसारखंच मला तें उरकावं लागलं. अन् त्याच आझा पति—पत्नीच्या पोटीं तूं जन्मलास ! याची तरी तुला कांहीं जाणीव ?

स०—आबासाहेब मला जाणीव आहे. पण जुन्या चकारींत बुढमळणारी विवाहपद्धत आज अत्यंत नाढुरुस्त झाली आहे. तिच्यांत सुधारणा होणं आवश्यक आहे ह्याणूनच तीवर मी कोरडे ओढले.

सुं०—तुझ्या डोक्यांत नवमताचं वारं शिरलंब, कीं आंगांत रशिया संचारलाय ?

स॒०—आवासाहेब, माझ्या डोक्यांत सत्याचं खल दिरलंय.

सुंदर—हा एक तुझ्या मुद्दा सोडला, तरी स्त्री-पुरुषांच्या व्यवहारांत स्वैराचार असावा असंहि तूं त्या लेखांत लिहिलं आहेस.

सती—तें तत्त्वज्ञान माझं स्वतःचं नव्हे. महाभारतांत श्वेतकेतून दंडक घालून देण्यापूर्वी स्त्री-पुरुषांना स्वेच्छाचाराची पूर्ण मोकळीक होती; अन् असल्याच आधारानं माझ्या लेखांत मी दोन गोष्टी स्पष्ट केल्या.

सुंदर०—म्हणजे व्यभिचाराचे समान हक्क साज्या स्त्री-पुरुषांना मिळवून देण्याचा तूं विडा उचललेला आहेस, असंच ना ?

सती०—आपण वाटेल तें समजा. पण माझा मात्र तसा हेतू नाहीं.

सुंदर०—मग वेश्यांत अन् विवाहित स्त्रियांत फरक तो कोणता रे वागा ?

सती०—तुम्ही ज्याला पवित्र विवाह समजतां त्यालाच मी Mutual Contract व Licensed Prostitution असं समजतों.

सुंदर०—वरोभरन आहे. अहोरात्र त्या रांदांच्या गोतावळ्यांत पढऱ्या-मुळं तुझं असलं हें तस्वज्ञान बाहेर पडणं योग्यच आहे ! इतरांचं तस्वज्ञान तुला कसं पटायचं बाबा ?

सती०—आवासाहेब, केवळ गैरसमजामुळं आपण मजवर भलते आरोप करीत आहांत. मी त्या गोतावळ्यांत पवित्र मनानं बावरलेला लोकांना पसंत नाहीं; पण तसल्याच ठिकाणचं पावित्र्य मलिन करणाऱ्या सभावितांना कुणी काय म्हणावं तेच कळत नाहीं मला. आहे कां असल्या प्रकारांना एखादी शिक्षा ?

सुंदर०—म्हणजे ? वेश्यांनाहि तूं पवित्र मानूं लागलास अं ? ठीक, ठीक.

सती०—आवासाहेब, एखाया शहरांतला प्रश्न नव्हे. ज्यांना तुम्हीं अकुलीन मानतां, त्या कलावन्तीणिंचा दर्जा प्राचीन कालीं अत्यंत उच्च होता.

सुंद०—वाः ! छान प्रतिपादन केलंस ! There you are !

सती०—पूर्वीं ग्रीस देशांत देखाल Courtesaus स्या म्हणजेच कलावन्तीणिंच्या घरीं कवी, लेखक नि तत्त्वज्ञ यांच्या अहर्निश बैठकी होत असत. त्या बैठकीत मोठमोळ्या प्रश्नांवर चर्चा होई. पण या सर्व प्रकारकडे त्यावेळचा समाज देखील मोठया आदराने पाहो.

सुंदर—अेरे, ही झाली पाश्चात्यांची गोष्ट; पण अ_च त्याकड होते का असले प्रकार ?

सती०—हो; कालिदास—भासाच्या कालीं होते इतकंच नव्हे, तर ब्रह्मर्पि गालवाची बहीण एका राजाजवळ पुत्र होईपर्यंत राहिली, नि त्या राजाकडून गालवानं दोनशें गाई घेतल्या, असं आपलं महाभारत सांगतं ! उच्च वर्गांतील ख्रिया देखील ‘वारांगना’ होत; त्यांचा दर्जा उच्च असे. व्यवहारज्ञानाच्या प्रासीकरतां वारांगनेचा सहवास करावा असं राजा भर्तृ-द्वरी देखील सांगत असे.

सुं०—म्हणजे कुलवधू नि कलावन्तीण ह्या तुझ्या दृष्टीनं एकाच योग्यतेच्या असंच ना ?

सती०—अर्थात्. सनातन तत्त्वाच्या दृष्टीनं दोघांचाहि दर्जा सारखाच-

सुं०—झणून विवाहाला देखील ती कलावन्तीण Cent per cent (शंभर टक्के) लायकच अं ?

सती०—अर्थात्. तिचा नैतिक दर्जा हीन आहे असं मला तरी वाटत नाही; पण घटकाभर तसंहि धरून चाललं तरी त्याला कारण आपला समाजच आहे. आवासाहेब, आपला गैरसमज होत नसेल, तर मी स्पष्टच झाणेन, कीं ज्यांना आपण हीन दर्जावे समजतों स्यांच्याशीं संबंध ठेवण्यांत नि त्यांची सुधारणा करण्यांत माणुसकीची कर्तव्यता पूर्ण होत असते.

सुं०—काय रे शाहाण्या, मला हा तुझा वेदान्त पठवण्यापेक्षां स्पष्ट सांग, कीं तूं या पुढं स्वैराचारानं वागणार आहेस ? त्या रावसाहेबांची मुलगी नाकारून वेळेच्या पोरीबरोबर कां लग्न करणार ?

सती०—कोरडा वेदान्त सांगून समाजांतील शिष्टांत मिरवण्याला मी हपापलें नाहीं. ज्या वेळीं जें करणं योग्य दिसेल ल्या वेळीं तें केल्या-शिवाय मी रहाणार नाहीं.

(रमाकांत येतो. त्याच्या मागून यमुना येते.)

रमा०—सतीश—

सुंद—काय रे रमाकांत, हें तुम्हीं मांडलंय तरी काय ?

रमा०—आबासाहेब, आम्हीं कांहीं दुकान मांडलं नाहीं. मला अत्यन्त वाईट वाटतं तें हेंच, कीं तुमच्या या वुद्धिमान् चिरंजीवाचं नुकतंच बाहेर पडलेलं सारं तत्त्वज्ञान जळून खाक झालं !

सुंद०—तरी वाटलंच मला, की आतांच्या ह्या टवाळ नि उन्मत्त तरुणांच्या स्वैर विचारांची होळीच व्हायची ! माझी एवढी हयात गेली; आमच्या घराण्यांतील मागळ्या डज्जनभर पिढ्यांचा इतिहास देखलिं आज जिवंत आहे; पण तुमच्यासारख्या कालच्या मंडळींच्या विचारांना आमच्या घराण्याकडून किंवा समाजाकडून थाराच मिळाला नाहीं समजलास ?

रमा०—अगदीं समजलं.

सुंद०—मी तरी तेंच म्हणतों.

रमा—‘आपल्या पायथ्याशीं घाण । लोकां सांगें ब्रह्मज्ञान ’॥

सुंदर—अगदी सत्रा आणे बोललास ! याला म्हणतात विचारी मुलगा. नाहीं तर आमचे हे—

रमाकांत—आबासाहेब, आतां तुमचे हे पार मोकळे झालेत.

सुंदर—म्हणजे ? मी नाही समजलों.

रमा—सतीश, बाहेर चल.

सती०—काय ज्ञालं ?

रमा—वेडाच्या भरांत सुशिलेन आत्महत्या केली.

सती०—कुठं ? केळ्हां ?

रमा—तूं बाहेर चल आधीं. (दोघे जातात.)

यमुना—छाऽऽन ज्ञालं ! त्या कवटाळणीच्या मिठींतून माझा हिरा मोकळा ज्ञाला !

सुंदर—अग जरा आवरून धर; नाहीं तर हर्षवायूच्या झटक्यानं सोनापूर गांठशील ! (वेडावून) म्हणे ‘ माझा हिरा मोकळा ज्ञाला ’ ! अग मोकळा ज्ञाला खरा, पण त्याला आतां नवे पैलू पाडायला हवेत समजलीस ?

पद १२

बैताग हा जाहला । नच भाव साहे चिता
मनाला ॥ धृ० ॥ वदतां मुखांनीं कां सौख्य
लाभे ? । मतिला अतां वाव कुठला असा या ? ॥१॥

यमुना—तुझाला आहे कां कांही ? पण मला आतां त्याच्या लमाच्या तयारीला लागलं पाहिजे.

सुं०—वाः ! सासूबाईचं वारं नाहीं ना संचारलं तुझ्या आंगांत ?

यमुना—तुहीं नाहीं वाटतं सासरे होणार ?

सुं०—पण उतावीलपणानं तुझ्या इतका भी आतांच दीड पायावर उड्हं नाहीं लागलो ! वाः ग तुझी हैस ! !

प्रवेश २ रा

[स्थळः—बगीचा. सतीश व रमाकांत येतात; इतक्यांत श्रीरंगहि येतो.]

रमाकांत—अरे हा आलाच कीं.

श्रीरंग—सतीश, विधिघटनेन होणाऱ्या गोष्टी अडवून धरण माणसाच्या हातीं नाहीं. माझी बहीण वारली याबद्दल मला वाईट वाटण साहजिक आहे; पण तुझी भावी सहचारिणी —

सती०—नाही, चुकलास तूं ती माझीहि बहीण होती.

रमा०—तुझा प्लान फसला म्हणून तूं हें असं बोलत असशील.

स०—दोघेहि तुम्ही वेडे आहांत. अशा तन्हेचा हेतू माझ्या मनांत असता, तर मला तो सहज पूर्ण करतां आला असता. तरुणीच्या सहवासांत अहोरात्र वावरणारा प्रत्येक तरुण तिला आपली सहचारिणी समजत असतो, या तुमच्या कल्पनेला मी तरी अपवाद आहें.

रमा०—अरे पण गंमत अशी, कीं तुझ्या ध्येयाच्या पूर्णतेसाठीं सुशाच्या सभोवारचं क्षेत्र तुला अधिक मोकळ होतं.

स०—मुळीच नाहीं. या बाबतींत तिच्या इच्छेला मी दूर झुगारून दिल्याचं तुला कदाचित् ठाऊक नसेल.

श्री०—मग जन्माच्या जोडीदारणीसाठीं तूं कोणता मार्ग आंखला आहेस?

सती०—मी मार्गाच तुम्हांला म्हणालो होतों, कीं मला प्रचलित विवाह—संस्था मान्य नाहीं. संस्काराशिवाय मला माझा संसार थाटता आला तर पाहीन.

रमा——अरे पण सतीश, संस्काराशिवाय तुझ्याबरोबर संसार थाटायला कोण तयार होईल ?

सती०—माझ्या मताची जी अंसल ती.

श्री०—पण हा प्रकार स्वैरसमागमाचा होईल.

सती०—ही कल्पना तुझी आहे.

रमा०—अरे हा प्रकार म्हणजे एखादी कायमची आश्रयाला ठेवण्यांतलाच आला !

सती०—नाही; चुक्लास तू. मी सहवासपूर्ण असा 'विवाह' करणार असल्यासुंक भलत्यासलत्या विधीनां मुळीच थारा देणार नाही किंवा त्या जोडीदरिणीच्या शारीरिक पावित्र्याचाहि विचार करणार नाही.

रमा०—म्हणजे ?

सती०—जिच्याबरोबर मला कायमचा सहवास ठेवायचा, तिच्या विधियुक्त ज्ञालेल्या पूर्वीच्या शरीरसंबंधाचा मी विचार करणार नाही. प्रश्न एवढाच, कीं ज्यावेळीं परस्परांचे विचार जुळतील, त्या वेळीच तिच्याबरोबर संसार थाटायला मी कबूल होईल.

भीरंग—सतीश, तुझे हे rationalistic views खराखरच उच्च दर्जाचे आहेत; पण तुझ्या या प्रकारांत नि एखायानं कायमची बंदीची नायकीण ठेवण्यांत कोंहीच फरक राहणार नाहीं !

रमा०—अरे, trial marriage ची ही सुधारलेली Leather-bound आवृत्ति इतकंच.

सती०—तुम्ही हे प्रकार निराळ्या दृष्टीनं पहातां इतकाच काय तो फरक.

रमा०—हे रे कसं काय ?

सती०—एक; आपल्या पांढरपेशा समाजांत एखादीचा पहिला पति वारल्यानंतर ल्या छीच्या लग्नाच्या आवृत्त्यावर आवृत्त्या होतात. समाज त्याला पुनर्विवाह किंवा पाठ असं म्हणतो. त्यावेळीं त्या छीचं पावित्र्या

मलिन होत नाहीं, असं आपलं हिन्दुधर्मशास्त्र स्पष्ट सांगतं; मग एखावा नायकिणीनं आपल्या आयुष्यांत एक सुठल्यानंतर दुसरा अशा क्रमानं काहीं यजमान केले तर त्या नायकिणीचं शारिरीक पावित्र्य मलिन कसं काय होतं ? अनीतीचा डांबर तिच्या शिलावर कसा काय फासला जातो ? मी तर म्हणतो, कीं आपल्या आयुष्यांतील ध्येयाला चिकटून असणारी नि माणुसकीला हृदयांत थारा देणारी अशा स्त्रीबरोबर कायमचा सहवास ठेवला, तर त्यांत बिघडलं कुठं ?

रमा०—तूं सांगतोस अशी स्त्री वेश्या असली तरी तुझी हरकत नसेल !

सती०—तसा योग आला तर पाहीन पुढं कांय करायचं तें. पण उगाच भलते प्रश्न विचारून माझी तुम्ही कसोटी कां पहातां ?

रमा०—तसं नव्हे रे. आपलं सहज विचारलं; यश्च ती.

सती०—तूं थद्धा कर, कीं दुसरं काहीं कर; पण वायफळ बडबडीचा रुखवत डोकीवर घेऊन नाचणारा तरुण मी नाहीं.

रमा०—सतीश, पण मधांपासून तुला उण अधिक बोलल्याबद्दल तुझ्या या दिल्दार मित्रांना क्षमा कर.

सती०—त्यांत कसली क्षमा ? चालायचंच असं हें. चला आपण जाऊं या.

प्रवेश ३ रा

[स्थळः — रस्ता वसंत इकडे तिकडे पहातो. आंत वायांचा आवाज.]

वसं०—नैसर्गिक इच्छा तृप्त करण्याचा आमचा हा तरुणपणचा काळ. पण आमच्या बडील माणसांना कुठली आली याची जाणीव ? अशा वेळीं आम्हीं काहीं वर्तन केलं तर आम्हीं गाढवांत जमा हेतों ! चारी बाजूंनी आमचा तरुणांचा अगदीं कोंडमारा ! रस्त्यांतून नजर फिरवीत

चालण्याची देखील आम्हाला पंचाईत ! जरा कुठं पाहिलं तर तरुण मुलींचा विनयभंग होतो ! वाः रे कल्पना ! मुलींकडून आम्हा तरुणांचा विनयभंग मात्र होत नाही ! हा काय न्याय ? चला, या मोहल्यांतच कुठं तरी एखाया दक्षास्था ठिकार्णी जावं हें बरं

(इकडे तिकडे पहातो. सुंदरराव व माधवराव येत असलेले पाहून वसंत चपापतो.)

माधव०—काय रे वश्या, तूं रे कुठं इकडे ?

वसं०—नाही, नाही; स्या आमच्या पार्शी इसमाला भेटायचं होतं.

माधव०—वाः ! या ठिकार्णी पारशाला भेटायचं होतं अं ? छान !
(वसंत पळ काढतो.)

सुंद०—आजकालची ही पोरं काळ पण तदून थापा मारतात !

माधव०—काय म्हणत होतां मधां आपण ?

सुं०—अहो नायकिणीची ती कार्टी — सुशिला —

माधव०—म्हणजे आपल्या चिरंजिवांचे प्रेमपात्र —

सुं०—आत्महत्या करून मेली !

माधव०—छान झालं अगदी ! नाही तर आबासाहेब, तुमच्या अब्रूला ती एक जळूच लागणार होती !

सुं०—होय तर ! पण त्या काळ्यांना काय म्हणावं तेंच कळत नाही मला.

माधव०—पाहिलात ना मधांचा तो वश्या; कुठं अन् कशासाठी हिंडत होता तो ?

सुं०—आतांच्या त्या तरुणाबद्दल बोलण्यांत अर्थच नाही.

माधव०—स्पष्टच बोलायचं तर असं, कीं आतांच्या तरुणांना बुद्धि-सामर्थ्य नाही, शरीरबद्द नाही, विचार नाहीं, पण आंगांत पहाल तर छाकटपणा भरपूर ! अन् यांच्या भावी सुखासाठी आम्ही निरनिराळ्या चळवळी करायच्या ! यांची काळजी वाहायची !

सुं०—मी म्हणतो, कीं यांचीं काळजं सांभाळण्यापेक्षां योना खुशाल भीक मागूं थावी. सगळ्या बाजींत शिंचे पुरे !

माधव—आबासाहेब, तुमच्या आमच्या वेळच्या बाजी नि शौक पुरवले; पण आतांच्या या तशुणांच्या सर्वस्वी दुर्बलतेकडं पाहिलं, कीं मला वामनपंडिताच्या एक^१ श्लोकाची आठवण होते:—

“ काये रोड विपुच्छकर्ण दुबळे पोटाविणे लंगडे ।
अंगीं घाय तयांत पूं आणि किडे हेंही असो थेरडे ॥
ऐसे श्वान चढे शुनीवरि गळा ज्या कांठमोरा असे ।
मेल्याते स्मर मारितो रगडुनी बेञ्चास लज्जा नसे ॥”

**सुं०—अगदीं खरं म्हणालांत. हे सारं Footpath Prostitution ! घाण, घाण ! जिकडं पदावं तिकडं सारी घाण ! शिव, शिव !!
(इतक्यांत कण्ठ असा विश्वनाथ येतो.)**

विश्वनाथ—या माझ्या शरीराच्या घाणीकडं पाहून नाकं मुरडणारे आपण संभावित दिसता मोठे !

सुं०—हे काय बुवा नवं लचांड ? कोण हा ? हे. तुं त्या तात्या बळवंतांचा मुलगा को रे ? अरे रे ! आमचे तात्या बळवंत म्हणजे जुन्या पिढीचे मोळे अभिमानी ! त्यांचा स्वभाव तरी किती करारी ! मोळे शौकिन् गृहस्थ ! पण स्वतःच्या पैला मात्र कधीं धक्का नाहीं लागू दिला ! त्यांचा तुं मुलगा अन् तुझी अशी ही दशा ? थोऱ्या वर्षीपूर्वी मला भेटलास तेब्हां कसा गोंडस अन् पिळदार दिसत होतास ! अन् आतां तुझा हा असा अवतार ?

विश्वनाथ—आबासाहेब, तुम्ही वडिलांसारखेच इन्हतदार आहांत, सद्वर्तनी आहांत, खण्याखोट्याचा विचार करणारे आहांत, म्हणूनच मला खरा प्रकार सांगावा लागत आहे. माझ्या ह्या दशेला भयंकर स्वरूपाचा रोग कारण आला आहे.

सुंद०—अरे पण झालंय तरी काय ?

विश्व०—सांगू नये, उच्चारूं नये, माझ्या वान्यालाहि कुणीं उमं राहं नये, असा शरीराच्या चिंवऱ्या उडविणारा रोग मला जडला आहे.

सुंद०—आँ !

विश्व०—“ कौटाळी टवळी अतां उमगलों सर्पीण ती चावली !”

सुंद०—काय ! तुला महामायेचा प्रसाद मिळाला अं ! अरे त्या तात्यांचा तूं हुशार मुलगा इतका कां पराक्रमी निघालास ?

विश्व०—नाहीं; आबासाहेब, तसं नाहीं. मला महामायेच्या मंदीरांत दर्शनाला नेणारा एक कुलीन, संभावित होता !

सुंद०—अरे पण स्पष्ट सांग ना.

विश्व०—काय सांगूं ? आबासाहेब, काय सांगूं ? त्यानं कैक तरुणांना कुमारांला लावून आपलं पोट जाळलं, नि आतां त्यानं आपलं जाळं तुमच्यावर पसरलं आहे ! इशारा म्हणून म्हणतों, कीं सावध रहा.

सुंद०—सांग, सांग मला त्यांचे नांव; आत्तांच्या आत्तां जाऊन त्याचे नरडं धरतों !

विश्व०—आबासाहेब, तो दुसरा तिसरा कुणी नमून आलिकडं तुमचा उजवा हात बनलेला संभावित ब्रोकर—हेच ते माधवराव फक्कड !

माधव०—काय रे शहाण्या, कुणाचं नांव घेतोस ? महत्त्वाचीं कांमं आहेत असं सांगून रात्रीं अपरात्रीं घराबाहेर टवाळ तरुणांच्या ताप्यांत मिरवलास; जिवाची हवी तशी मुंबई केलीस; त्याचीं फळं भोगून, उलट आरोप माझ्यावर करतोस ? शरम नाहीं वाटत ?

विश्वनाथ—खरं आहे. रस्ता दाखवून पुन्हां आपला नामा निराळा होऊं पहातोस ? पहा; पहा. तुझं पुण्य तुलाच तारील ! कारण तुझ्या पापाला मात्र खात्रीचा साक्षी-पुरावा नाहीं. बाबा, सुखी रहा.

(कण्हत हळूं हळूं जातो.)

माधव०—हरामखोर, धदांत खोटं म्हणतो ! आबासाहेब, आत्तांचीं ही उरफाच्या काळजाचीं काठीं नि काढ्या कधीं कुणाच्या अब्रवर उठतील याचा नेम नाहीं !

सुंदर—माधवराव—

माधव—म्हणजे त्या कवडी किंमतीच्या पोराच्या म्हणण्यावर विश्वास ठेवतां ?

सुंदर—तसं नव्हे; आपली झाकली मूठ सवा लाखाची !

माधव—आबासाहेब, मला एक अँपांइटमेन्ट आहे. (जातो.)

सुंदर—बन्या बुवा तुम्हाला नेहमीच अँपांइटमेन्ट्स् असतात ! या बुवा ! बरं झालं, हा विषारी सर्प लवकरच दूर झाला ! नाहीं तर माझी भावी रावसाहेबीहि हा गिळून टाकता ! ‘दुर्जनं प्रथमं वन्दे’ !

प्रवेश ४ था

(स्थळः—बगीचा. श्रीरंग येतो.)

श्रीरंग—‘परस्वाधीन जिण अन् पुस्तकी विद्या’ माणसाला किती गुलाम बनवते याचा अनुभव स्वतः घेतल्याशिवाय कळत नसतो. बहिणीची खप्पा मर्जी ब्हायला अन् माझी ग्रहदशा पालटायला एकच वेळ आल्यामुळे आज मात्र मला धन्यता वाटत आहे !

पद १३

आज मन हंसत हें। मान-पदा अनुतापी
प्यारी सारी ॥ ४०॥ हां हां करत ऐसी बंदी
सरत ती । कळे ना कां ? तारी माना जी ॥१॥

(सतीश प्रवेश करतो.)

सतीश—काय रे श्री, आज इतका अगदीं खुशीतसा दिसतोस ? गोव्याची लॉटरी तर नाहीं ना लागली ?

श्रीरंग—सतीश, आज मला दुहेरी आनंद झाला आहे ! मागील आठवज्यांत परीक्षेचा निकाल लागून एकदोचा एल् एल्. बी तर झालो !

सतीश—Most heartily I congratulate you !

भीरंग—Thanks much !

सतीश—पण श्री, मला वार्ड वाटतं ! तूं कायद्याच्या व्यवहाराची परीक्षा पास झालास; पण व्यवहाराच्या कायद्याच्या कचाठीतून मात्र मोकळा नाहीं झालास अजून.

भीरंग—म्हणजे ?

सतीश—नुसती परीक्षा पास होऊन का कुठं चालतं ? वकिलीची सनद मिळवण्यासाठी नगद पांचशे रुपयांची हार्ड केश जवळ असावी लागते ! आणशील कुठून ती ? बरं, ती एक सोय झाली, तरी इतर ज्युनिअर वकिलांप्रमाणं तुंहि माशा कां मारीत बसणार ? श्री, मी तुझा उत्साह-भंग करीत नाहीं; पण जिवाचा सोबती म्हणून विचारतों.

भीरंग—खरं आहे तुझं म्हणणं; पण मधली भानगड ठाऊक नाहीं तुला. आजच मला एका ठिकाणाहून नोकरीचा कॉल आला आहे. अन् तिच्या आधारावर मी सनद मिळविण्याची तरतुद करणार आहें. स्वतःच्या पायावर उभं राहण्याची पात्रता आंगीं आल्याशिवाय इतर भानगडीत मी पडणार नाहीं. त्वावलंबनाशिवाय वाटेल त्या गप्पा मारणारा किंवा बापकमायीच्या निखान्यावर नवमताचा पापड भाजणारा मी नाहीं. तूं म्हणतोस तितकं व्यवहारज्ञान मला आहे.

सतीश—असं असेल तर ठीक. श्री, माझीही मी सोय लावून घेतली.

भीरंग—कुठं ?

सतीश—एका स्कूलमध्ये.

श्री०—Good ! बाबा, याचं कारण असं, कीं ज्याला जुन्या परंपरेची होळी करायची असेल, त्या तरुणानं स्वतःची पोळी स्वतः भाजायला तयार असलं पाहिजे. सतीश, त्या ऑफिसांत मला आज लवकर गेलं पाहिजे; अच्छा, Goodbye. (जातो.)—

(सुंदरराव येतो.)

सुं०—काय रे बाबा, ती सुटली तरी तो अजून इवान आहे वाटतं तुला ?

सती०—आबासाहेब, तुमचा मतलब तरी काय ? हे पहा, या भर चव्हाटथावर मी तुम्हाला बजावून सांगतों, कीं इतरांप्रमाणे आईबापांच्या जिंदगीवर उज्ज्वा मारणारा मी नाहीं. तुमची इस्टेट, तुमची दौलत तुम्हीं हवी खा महाराला देऊन टाका ! पण तिचा लोभ दाखवून तुमच्या व्यक्तिप्रामाण्याची धोंड मात्र मजवर लादण्याचा यापुढं तुम्हीं मुळींच प्रयत्न करू नका.

सुं०—इतका कां तूं बनलास ?

सती०—मी बनलेला अं ? पण तुमच्यासारखा पडथाआड व्यवहार करून देवपुजेला लागण्याइतका मात्र मी बनलों नाहीं अजून.

सुं०—गाढवा, मला बापाला उत्तर करतोस ?

सतीशा—शुद्ध दांभिक आहांत ! खबरदार ब्र काढाल तर. घरांत आई—लमाची एक बायको—होती; ती नीरा — एक धंदेवाईक वेश्या तरी होती; तेंहि असो; पण घरांत कामाला ठेवलेली साधी मोलकरीण, ती सखू—
(इतक्यांत रमाकांत येतो.)

रमा—वाः शहाणा आहेस भोग ! चल जा पाहूं तूं आपल्या कामाला. (सतीशला घालवतो.) आबासाहेब, तुम्ही तरी खा पोराच्या नादीं काय लागतां असे ? तरुणपणांतलं गरम रक्त आहे, येर्इल ठिकाणावर हळूं.

सुं०—रमाकांत, या उघड्यावर माझी अब्रू काढतोय; हात चढवायलाहि तयार ! सहज थेणून मी खा श्रीरंगाचं नांव घेतलं इतकंच; एकदम बिथरला !

रमा०—आबासाहेब, तुमचा तो एकुलताएक मुलगा. खाला तुम्ही विचारस्वातंत्र्याला जागा दिलीत तर तुमचं तरी काय बिघडेल ? आपल्या समाजांत आज असे किंतीतरी महत्त्वाकांक्षी तरुण आहेत; पण घरची परिस्थिति अनू घरांतल्या माणसांचं डडपण या खालीं त्यांच्या त्या महत्त्वाकांक्षा नि विवेकवाद पार चिरडून जातात. परमेश्वरानं तुम्हाला ऐश्वर्य दिलं आहे; सतीश देखील स्वतःच्या पायावर उभा आहे. त्याच्या विचाराला पायबंद घालण्याचा तुम्हाला तरी असा कोणता अधिकार पोचतोय ?

सुं०—माझ्या स्वतःच्या लौकिला नि घराण्याला मी काळिमा लावून घेऊ अं ? वाः छान !

रमा०—हेच, हेच मुळीं तुमच्या जुन्या मंडळींचं चुकतं तें ! असं पहा, कीं तुमच्या जुनेपणाचा तुम्हाला मात्र आभिमान असावा; अन् तरुण मंडळीला नवेपणाची कांहींच कां हैस असू नये ? दुसरी गोष्ट अशी, कीं तुमच्या आधीच्या पिढींतला जुनेपणा तुमच्यांत तरी आज कुठं तंतोतंत राहिला आहे ?

सुं०--हो; तेहि खरं आहे.

रमा०—मग तुमच्या आचार-विचारांचा बालबोध कित्ता नवी पिढी तरी कसा गिरवणार ?

सुं०—रमाकांत, तूं लहान, पण माझ्या डोक्यांत आज प्रकाश पाडलास याबद्दल मी तुझ्या आभारी आहें.

रमा०—छे: छे: ! हें काय भलतंच म्हणतां ?

सुं०-- रमाकांत, त्याला भेटून देण गोष्ठी सांग; त्याची समजूत घाल; कांहीं कर; पण आम्हाला टाकून त्याला कायमचा घराबाहेर कुठं जाऊं देक्कनकोस. समजलास बाबा ?

रमा०—आबासाहेव, भिऊं नका; पण तुम्हीहि कांहीं दूरवरचा नि चालू जमान्याचा विचार करा. येतों मी. (जातो.)

सुं०—बदलता काळलक्षांत घेतां, मी तरी बुद्धिमान् मुलाच्या मार्गांत आड कां यावं ? तो तरी करून करून जगावेगळं असं काय करणार आहे ? त्याच्या विचारांना विरोध करण्याचा मला तरी कोणत्या! नीतिनियमानं अधिकार पोहोचतो ? बरं, तसंहि एकवेळ धरून चाललं, तरी समाजाच्या नीतिमत्तेला आज असा कोणता Standard (दर्जा) राहिला आहे ? शास्त्र, रुढी, कायदे याचा सबूगोलंकार पाहिला म्हणजे आमच्या सारख्यांची बुद्धि मात्र लटपटते, यांत शका नाहीं ! पण आम्ही तरी काय

